

Lesbeschrijving *Doel*

- ❖ De leerlingen weten de belangrijkste gebeurtenissen uit de regeringsperiode van koning Willem II;
- ❖ De leerlingen kunnen een paar kenmerkende voorbeelden geven uit het dagelijks leven in de 19^e eeuw;
- ❖ De leerlingen weten wat bedoeld wordt met het begrip 'cultuurstelsel'.
- ❖ De leerlingen kennen de hoofdlijnen van de geschiedenis van de afgescheiden kerken in de eerste helft van de 19^e eeuw.

Aantal lessen 7

Lesonderdelen *Vertelling*

1. Saïdjah en Adinda
2. Hendrik de Cock

Leestekst

De buffel
Een belangrijk besluit (facultatief)

Leerlingenboek

De regering
Het revolutiejaar 1848
Nederlands-Indië
Dagelijks leven
De Afscheiding
Zending

Verwerking**Repetitie****Vertelling 1** SAÏDJAH EN ADINDA

'Adinda, als ik terugkom, dan zal ik geld genoeg hebben om twee buffels te kopen. En...', met een stralende lach kijkt Saïdjah Adinda aan, 'dan ze we oud genoeg om te trouwen.' 'Heel goed, Saïdjah! Ik wil graag met je trouwen als je terugkomt.' Saïdjah, vijftien jaar oud, kijkt Adinda aan. 'Ik geloof je, Adinda. Maar ben je dan niet met iemand anders getrouwd?' 'Nee', beslist schudt de twaalfjarige Adinda haar hoofd. 'Je weet dat ik met niemand anders trouwen zal. Dat heeft mijn vader aan jouw vader toegezegd!' 'En jij?' 'Ik trouw met jou! Maar wanneer kom je terug?' Even denkt Saïdjah na. 'Weet je nog waar de grote ketapang¹ in het djati-bos² is?' Adinda knikt. 'Daar gaf je mij de melati³. Tel de manen. Ik blijf drie keer twaalf manen weg ... deze maan niet meegerekend. Kerf een streep in je rijstblok bij elke nieuwe maan. Als je drie keer twaalf strepen hebt, dan kom ik de volgende dag onder de ketapang. Ben je

¹ Een grote boom met amandelachtige vruchten

² Een bos met grote bomen

³ Een wit bloempje, met een sterke jasmijngeur

3. De tijd van koning Willem II

daar dan?’ ‘Ja, Saïdjah, ik ben onder de ketapang als je terugkomt.’ Saïdjah scheurt een strook van zijn blauwe hoofddoek af en geeft het aan Adinda.

Dagenlang loopt Saïdjah. Onderweg ziet hij prachtige huizen, met mooie tuinen. Zo iets heeft hij in Badoer nog nooit gezien. De bamboehut in Badoer is na het vertrek van vader en moeder vervallen. ‘Badoer....’, van binnen trekt z’n hart samen. Een felle pijn schiet door hem heen. Is het de invallende duisternis die hem zo droevig maakt? Saïdjah kijkt om zich heen. Niemand kan hem zien. Dan haalt hij het blad tevoorschijn. Voorzichtig vouwt hij het open. De sterke jasmijngeur prikkelt zijn neus. ‘Adinda’, fluistert hij zacht. In het schemerdonker lijkt het witte bloempje een kleine ster. De stekende pijn trekt weg. Saïdjah vouwt het blad met de melati weer dicht. Hij kijkt om zich heen, naar een plek waar hij deze nacht kan doorbrengen.

Eindelijk komt Saïdjah in Batavia aan. In de grote stad vindt hij direct werk als bendijongen. Zijn rijke, blanke heer is erg tevreden over hem. Saïdjah doet erg goed zijn best. Voortdurend denkt hij aan Adinda en aan het geld dat hij verdient. Twee buffels wil hij kopen! De manen vliegen voorbij. Nauwkeurig houdt hij de nieuwe manen bij. Na bijna drie jaar stapt de groot geworden jonge man op zijn heer af. ‘Toean, ik dien mijn ontslag in. Ik ga weer terug naar Badoer.’ Teleurgesteld kijkt de toean zijn huisbediende aan. ‘Dat vind ik erg jammer en ondankbaar van je. Heb je het niet goed bij ons?’ ‘O, jawel, maar ik wil echt terug.’ De blanke toean ziet wel dat zijn bediende vastbesloten is.

Een dag later is Saïdjah met zijn schatten onderweg. Terug naar Badoer, terug naar Adinda! In zijn hand houdt hij de bamboerol stevig vast. Daarin zit zijn getuigschrift van goed gedrag. Over zijn schouder draagt hij een leren riem. Aan de riem is een koker vastgemaakt. De zware koker slingert telkens tegen zijn schouder aan. ‘t Lijkt wel of hij dat graag voelt. In de koker zitten wel dertig zilveren Spaanse matten⁴; genoeg om wel drie buffels te kopen! Wat zal Adinda opkijken! Maar dat is nog niet alles. In zijn kahin⁵ zit diep weggestopt de buikband met zilveren schakels; voor haar. En op zijn rug een prachtige kris in een zilveren schede. Vlug loopt Saïdjah door. In Batavia is hij sterk geworden! Urenlang loopt hij door. Het zakje met melati om zijn hals bungelt tegen zijn brede borst aan.

‘Waarheen? Vanwaar!?’ Maar Saïdjah reageert niet op het geroep van de mensen onderweg. Hij heeft geen tijd om stil te staan en naar alle verhalen te luisteren. ‘Waarheen, jonge man?’ ‘Nee, geen tijd!’ Stevig loopt hij door. In gedachten hoort hij een andere stem: ‘Hier ben ik, Saïdjah!’ Ondertussen bomt de zware koker telkens tegen zijn schouder. ‘t Is alsof het zeggen wil: ‘Verder, verder! Wacht niet! Loop door, Adinda wacht!’ Nee, hij heeft geen tijd voor al die verhalen over slechte oogsten, onbetaalde herendiensten, mishandelingen en rovende regenten. ‘Nee, geen tijd!’ En in gedachten volgt: ‘Adinda wacht...’

Het is nacht als Saïdjah aankomt in het donkere djati-bos. Door de dichte boomkruinen valt geen spoortje licht. Voetje voor voetje loopt Saïdjah het aardedonkere bos in. Hij betast één voor één de stammen van de bomen. Nee, nog niet. Verder maar weer. Is dit de boom die hij zoekt? Zijn vingers glijden over de bast van een dikke stam. Ja! Hij voelt de bekende oneffenheid en gleuf in de stam. Dit is de ketapang die hij zoekt. Hier gaf Adinda hem de melati. Saïdjah laat zich aan de voet van de grote

⁴ Oud Spaans zilveren geldstuk

⁵ Doek, dat om het onderlichaam is geslagen

boom op de grond zakken. Hij legt zijn schatten uit Batavia dicht naast zich neer en wacht!

Eindelijk kleurt in het oosten de nacht zich langzaam rood. De nieuwe dag breekt aan! Saïdjah springt overeind en tuurt door het schemerdonker van de stammen in de richting van Badoer. Komt Adinda eraan? Langzaam worden de dijkjes die door de rijstvelden lopen zichtbaar. Komt ze eraan? Alles blijft stil.

Langzaam verstrijken de uren van de vroege morgen. De dorpingen met hun buffels aan het werk op de rijstvelden. Maar niemand die richting het djati-bos komt. Zal hij zelf gaan...? Nee, Saïdjah schudt beslist zijn hoofd. Tegen de grote ketapang geleund blijft hij wachten. Op het dichtstbijzijnde rijstveld drijft een man zijn buffel, die langzaam de weke kluiten aarde openscheurt. Zal hij roepen? Vragen naar Adinda...? Nee, weer schudt Saïdjah zijn hoofd. Maar, als ze ziek is, of

Als een hert vliegt de jongen over het pad van de ketapang naar het dorpje. Wild bomt de bamboekoker tegen zijn schouder. Hij voelt het niet. Zijn blote voeten roffelen over het zandpad tussen de bamboehutten. Links en rechts schiet zijn blik. Waar is Adinda's hut? De verbaasde kreten van een paar vrouwen hoort hij niet. Het verharde pad houdt op. Saïdjah kijkt om zich heen? Hij slaat zich voor het hoofd. Hoe kan hij háár huis voorbij gerend zijn? Direct draait hij zich om en loopt de nederzetting in. 'Adinda! Adindaaa...!' Alleen een paar kippen komen voorzichten tokkend weer tevoorschijn. Nog een keer zet Saïdjah zijn handen aan de mond. Als hij wil roepen komen er een paar vrouwen tevoorschijn. Teleurstelling tekent z'n gezicht. Geen Adinda! 'Saïdjah?' klinkt het vragend. Hij knikt. 'Kom maar mee.' Werktuigelijk volgt Saïdjah de vrouwen. Z'n hart bonst in z'n keel. 'Daar', de vrouwen wijzen op de resten van een bamboehut. 'Net als jullie buffels, is ook de buffel van Adinda's vader meegenomen.' Op verdrietige toon gaat de vrouw verder: 'Daarna is haar moeder gestorven van verdriet. Een tijd geleden is vader met Adinda en haar broers gevlucht naar Bantam. Daar wil hij zich aansluiten bij de andere vluchtelingen voor het Nederlandse gezag.' Saïdjah hoort maar half wat de oude vrouw vertelt. Wezenloos staart hij naar het rijstblok. Zijn ogen tellen de kerven in de zijkant. Tweeëndertig! Dus vier manen geleden.

De wind rukt aan het driekantige zeil van de vissersprauw. Saïdjah klemt de peddel, dat als roer dient, stevig vast. Hij kijkt naar de bergtoppen die zich tegen de blauwe lucht aftekenen. Daar moet Lamping liggen! Daar moet Adinda's vader zijn. Voor de kust springt hij uit de prauw. 't Kost veel krachtsinspanning om de prauw op het droge te trekken. Zo hoog mogelijk, dan kunnen de gretige golven er niet bij komen. Even later doolt Saïdjah door de bossen omhoog. Op zoek naar het dorp. De zon begint al lange schaduwen te geven. Opeens stopt hij. Doffe knallen klinken, gewerschoten. Vlug begint Saïdjah in de richting van het geluid te lopen. Een brandgeur prikkelt in zijn neus. Steeds sneller rent hij verder, dringt tussen de struiken door. De striemende pijn voelt hij niet. Weer een pad. Om de bocht stijgen dikke rookpluimen naar de hemel. Overal liggen op de open plaats dode lichamen. Verstijfd van schrik kijkt hij rond. Langzaam dringt de werkelijkheid tot hem door! Daar...! Een paar passen en hij knielt neer. Roerloos ligt Adinda's vader op de grond. Hij ademt niet meer. Een grote bajonetwond in zijn borst. Verwilderd kijkt hij rond. Nee! De drie broers liggen naast elkaar. Kinderen nog. Saïdjah wankelt op de jongens af. Erachter ligt een meisje. Z'n knieën knikken. Dan valt hij op de grond naast ... Adinda. Ze is dood! In haar hand een smalle strook blauw linnen....

Tussen de struiken verschijnen blauwe uniformjassen. De bajonetten schitteren in het late zonlicht. Plotseling is Saïdjah ingesloten door de dreigende bajonetten.

3. De tijd van koning Willem II

Vreemde, blanke gezichten kijken hem aan. Langzaam staat de jonge Javaan op. Zijn sterke handen grijpen de lopen van twee geweren beet en dringen de blanke soldaten met kracht terug. Dan raken de brede messen zijn borst en Saïdjah zinkt naast Adinda neer...

Bron

Gespreksvragen

1. Wie zijn die soldaten in blauwe uniformjassen geweest?
 - *Soldaten van het Nederlandse gezag.*
2. Welk gevoel roept dit verhaal op?
3. Waarom heeft Multatuli dit verhaal geschreven?
 - *Hij wil laten zien hoe slecht veel Nederlanders met de inwoners van Nederlands-Indië omgaan.*
4. Wat zal de reactie in Nederland geweest zijn?
 - *'Hij werd de meest besproken man.'*
5. Multatuli, pseudoniem voor Eduard Douwes Dekker, was een omstreden persoon in zijn leven. Zie verder voor informatie de handleiding.

Vertelling 2 HENDRIK DE COCK

'Zo, Mieke, 't baasje gaat zo weg. Ga maar gauw naar je kussen.' De oude man aait de kat over haar gladde rug. Hij legt z'n boekje, waarin hij zat te lezen weg. 'Kom, ik moet nog opschieten, want de klok draait wel door,' bromt hij in zichzelf. Tegen drie uur stapt Klaas de pastorie binnen. Vriendelijk wordt hij door dominee De Cock verwelkomd. De dominee bidt. Daarna begint hij aan de oude man iets uit de Bijbel te vertellen. Kuipenga luistert aandachtig. Heel veel dingen begrijpt hij door genade. Maar om het nu ook nog woorden te geven, dat valt niet altijd mee. 'Wat een grote liefde, hè, dat de Heere Jezus voor zondaren gestorven is? En dat we nu de toevlucht tot Hem mogen nemen!' zegt dominee De Cock. 'Da's waar. Dat Hij dat wil doen voor vijanden! Want er is toch niemand die God zoekt, nietwaar?' Even wordt het stil. Klaas heeft geen erg in de stilte, maar De Cock denkt na. 't Is alsof er een stem van binnen zegt: 'Je bent wel de leraar, maar je leerling kent er veel meer van!' Klaas kijkt de dominee aan en vervolgt: 'Als ik daarover nadenk, dan zeg ik Jesaja na. Hij zegt: Ik ben gevonden van hen die naar Mij niet vraagden. Ik ben gevonden van degenen die Mij niet zochten. En de Heere zegt: Ik doe het niet om uwentwil, dat zij u bekend, maar om Mijn grote Naam!' 'Je bent een gelukkig mens, Klaas!' antwoordt De Cock. 'In mezelf helemaal niet hoor', zegt Kuipenga. 'Vaak zeg ik met Paulus: Ik ellendig mens, wie zal mij verlossen uit het lichaam dezès doods? Maar door de genade mag ik ook zeggen: Ik dank God door Jezus Christus, onze Heere. Want als ik ook maar één zucht tot mijn zaligheid moest toebrengen, dan was ik voor eeuwig verloren. Maar het is Zijn genade!' Tranen lopen de oude man over zijn rimpelige wangen. Dominee De Cock is diep onder de indruk. Even later nemen de mannen hartelijk afscheid van elkaar. Terwijl Klaas Kuipenga diep gelukkig naar zijn kleine huisje terugloopt, zit dominee De Cock voorovergebogen over zijn Bijbel. Hij zoekt de teksten op die de een-

voudige man genoemd heeft en leest ze aandachtig. In de weken die volgen leert óók dominee De Cock Gods genade kennen!

Zondagochtend. De koster van Ulrum doet de kerkdeuren op. 'Hé!' Verwonderd kijkt hij de vroege bezoekers aan. 'Jij ook hier Arend. Je woont toch in Uithuizen?' 'Ja, dat klopt', antwoordt de man. 'Ik ben vanmorgen vroeg op pad gegaan. Ik heb zoveel over jullie dominee gehoord. Ik wil hem ook graag horen.' Samen lopen ze het portaal binnen. 'Wat heb je over dominee De Cock gehoord?' vraagt de koster aan zijn oude vriend. 'Nou, ik heb gehoord dat hij God grootmaakt en preekt over de genade van de Heere Jezus voor verloren zondaren. Maar, kijk, ik zie dat ik niet de enige ben...' 'Inderdaad!' Even later is de koster druk bezig om iedereen een plekje te wijzen. Al snel zijn alle banken gevuld. Mannen en jongens zoeken een plekje om te staan. Kinderen zitten in de gangpaden. Niemand kan het gebouwtje meer in. Voor de kerk staan nog steeds mensen te wachten om naar binnen te gaan. Maar het lukt niet meer. Het hele portaal is gevuld. Onder de open ramen staan ook al mensen te wachten. Ze hopen zodoende ook wat van de preek te kunnen horen.

Na de dienst blijft Arend buiten wachten. Als laatste komt zijn vriend, de koster, naar buiten. 'Kom je een bakkie doen?' vraagt hij aan Arend. Dat laat Arend zich geen twee keer gezeggen. Samen lopen ze over het hobbelige pas naar de kleine kosterswoning.

'Heb je dit boekje al gezien?' vraagt de koster aan Arend. Hij schuift het boekje naar hem toe. Langzaam leest hij: *Verdediging van de ware gereformeerde leer en van de ware gereformeerden, bestreden en ten toon gesteld door twee zoogenaamde gereformeerde Leeraars, of: de Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, gereformeerd leeraar te Ulrum.* 'Wie zijn die wolven?' vraagt Arend. De koster kijkt Arend verbaasd aan? 'Weet je dat niet? Eén van die wolven is de dominee uit Uithuizen! Hij heeft samen met zijn collega uit Assen een pamflet tegen de dominee geschreven. Daarom verdedigt hij zich nu tegen deze aanval.' 'Dat wist ik niet! Maar ja, ik kom ook nooit in de kerk in Uithuizen', verklaart Arend zich. 't Is erg verdrietig, want dominee Meyer Brouwer spreekt niet over genade van de Heere voor zondaren!' 'Precies', onderbreekt de koster hem. 'Daarom is hij ook zo boos tegen De Cock, omdat hij dát wel doet! Weet je ook dat De Cock voor het provinciaal kerkbestuur moet komen?' 'Waarom dat dan?' 'Hij heeft kinderen uit een andere gemeente gedoopt. Die dominees zijn daarover boos en hebben hem aangeklaagd bij de kerkregering.' Stil kijkt Arend de koster aan. De kopjes staan onaangeroerd op tafel. Na een stilte zegt de Arend: 'Dat muisje zal nog wel een staartje krijgen...' 'Ja', zegt de koster, 'maar wie God bewaart is wel bewaard. In Zijn handen zijn we veilig!'

Enkele dagen later. Een bode van het provinciaal kerkbestuur spoedt zich in de richting van de Ulrumse pastorie. Onder zijn dikke jas heeft hij een belangrijke brief verborgen. Af en toe stampt hij de sneeuw van zijn schoenen. 't Is een lastige wandeling over de besneeuwde wegen. Maar er is haast bij de brief! De bode bereikt de eerste huizen van Ulrum. Een man stapt een deur uit. Vlug loopt de bode naar de man. 'Goedenavond, kunt u mij de pastorie wijzen?' 'Zeker! Maar waarom bent u nog zo laat op pad?' 'Ik moet een belangrijke brief bezorgen', antwoordt de bode. Zijn jas en pet zijn helemaal wit van de sneeuw. 'Daarom heb ik zo'n haast.' 'Ik loop wel even met u mee', zegt ouderling Beukema. Hij is een goede vriend van dominee De Cock. Samen lopen ze naar de pastorie.

3. De tijd van koning Willem II

Het dienstmeisje doet open. Tot haar verbazing ziet ze ouderling Beukema en een onbekende man. 'Kom binnen', zegt ze. Maar daar heeft de bode geen zin in. Brrr, hij heeft zoveel vreemde dingen van deze predikant gehoord, daar kun je maar beter uit de buurt blijven. 'Het spijt me, maar ik ga meteen weer terug. Wilt u deze bief aan dominee De Cock geven?' Hij pakt de brief onder zijn jas vandaan, mompelt een groet en loopt direct weer weg. Beukema loopt wel naar binnen en gaat in de huiskamer zitten. Het dienstmeisje loopt door naar de studeerkamer en geeft De Cock de brief.

Een bang voorgevoel overvalt dominee De Cock als hij de brief ziet. Met trillende vingers maakt hij de grote envelop open. Snel leest hij wat er geschreven is: *Hij heeft zich schuldig gemaakt door oproer en verdeeldheid in de kerk te zaaien... kinderen uit andere gemeenten gedoopt.... een ergerlijke handel.... Daarom is hij als dominee geschorst!* Met een schok laat De Cock de brief zakken. Geschorst! Dus mag hij aanstaande zondag niet meer preken.... Geschorst.... Voor zijn stoel zakt hij op zijn knieën neer. Maar 't is zo donker van binnen. Wanhopig staat hij op, loopt de kamer binnen om de vreselijke boodschap zijn vrouw te vertellen. Dan ziet hij zijn vriend Beukema zitten. 'Hé, jij hier?' Beukema kijkt hem aan. 'Een slechte boodschap, Hendrik...?' Verrast door het zien van zijn vriend, begint De Cock te huilen. Met tranen in zijn ogen geeft hij de brief aan Beukema. Ouderling Beukema leest de brief, terwijl mevrouw De Cock over zijn schouder meeleeft. Niemand die iets zegt. Na een poosje verbreekt De Cock de stilte. 'Wat moet ik doen, broeder? Wil jij voor ons bidden en Gods hulp afsmeaken?' Beukema, dominee en mevrouw De Cock vouwen hun handen en storten hun hart uit voor de Heere.

Een woelig jaar is voorbij gevlogen. In de kerkenraadskamer van Ulrum heerst een ernstige sfeer. Alle ouderlingen zijn deze avond, 13 oktober 1834, bij elkaar gekomen. Met gedempte stemmen praten de mannen over de gebeurtenissen van de afgelopen dagen. Vreselijk, dat de dominee geschorst is. Nu mag hij niet meer in de kerk preken. Uit het torentje van de kerk klinkt een doffe slag. Het is half acht. Dominee De Cock staat op. 'Laten we samen bidden voor deze vergadering.' Alle mannen gaan staan. Als ze weer zitten kijken ze hun voorganger aan. Hij ziet er vermoeid uit. Na zijn eerste schorsing is hij voor verschillende kerkelijke rechtbanken geweest. Zelfs zijn bezoek bij de koning had geen effect. Gelukkig dat hij nog zoveel vrienden heeft. 'Broeders in de Heere', begint De Cock. 'Het is een heel belangrijk moment waarom wij hier bij elkaar zijn. Jullie weten allemaal wat er het afgelopen jaar is gepasseerd. De vraag die ik voor mijzelf beantwoorden moest was: Mag ik Gods roeping verzaken of moet ik doorgaan met Gods Woord te preken? Ziende in het gebod en blind voor de toekomst. Ik heb besloten tot afscheiding van het huidige kerkbestuur en terug te keren als dit weer nodig is. Ik heb daarom deze acte opgesteld.' Dominee De Cock pakt een groot stuk papier erbij. 'Ik zal het voorlezen: 'Wij ondergetekenden, opzieners en lidmaten van de Gereformeerde Gemeente van Jezus Christus in Ulrum...' In stilte zetten even later de vijf mannen één voor één handtekening onder de Acte van Afscheiding of wederkeer. 'En nu, dominee?' vraagt één van de mannen. 'Laten we morgenavond, zo de Heere wil, de gemeente bij elkaar roepen. Dan kunnen ook zij hun handtekening hieronder zetten en dan hoop ik aanstaande zondag weer Gods Woord te verkondigen.

In het huis van weduwe Hulshof is het een drukte van belang. Van alle kanten worden stoelen aangesleept, zodat iedereen kan zitten. Om zeven uur begint de bijeenkomst. Iedereen knielt neer en bidt met De Cock mee. Even later wordt de acte op een kleine tafel gelegd. De eersten komen naar voren. Al gauw staan de gemeentel-

den in de rij. Wie niet kan schrijven, tekent zijn initialen of laat zijn naam noteren. Honderdvierenveertig mensen ondertekenen die avond de acte.

's Avonds laat zit De Cock in zijn studeerkamer. Voor hem ligt een dik, blanco boek. De eerste witte bladzijde ligt open. Hij pakt zijn pen en doopt de punt in de inktpot. *Dinsdagavond, 14 oktober. Wij hebben biddend en knielend voor de Heere ons afgescheiden Met psalmgezang is die plechtigheid besloten.*

Bron

Naar: Daan Grootveld, *Ziende in het gebod*, Ede: De West-Friese Boekhandel 1972.

Gespreksvragen

1. Waarom is Klaas Kuipenga zo gelukkig?
2. Ds. De Cock werd beschuldigd van *verdeeldheid te zaaien*. Wat is dat?
 - *Een synoniem is: onenigheid.*
3. Zaaide ds. De Cock verdeeldheid?
4. Wat betekent de uitdrukking *ziende in het gebod, blind voor de toekomst*?

Leestekst

DE BUFFEL

De bevolking van Lebak op West-Java heeft het moeilijk.

Karta Natta Negara, de inlandse regent, dwingt zijn onderdanen herendiensten te verrichten en vee te leveren. Betaald wordt er niets. Wat helpt klagen? De regent weet de ontevredenen te vinden! Hun huis wordt geplunderd, hun vee geroofd en hun kinderen worden weggevoerd als slaven.

En het Nederlandse bestuur? Treedt dat dan niet op tegen zulke misstanden?

Och, Karta Natta Negara is niet voor niets al dertig jaar een trouw onderdaan van de regering! Niemand zal hem lastig vallen.

Dan is er toch één die protesteert. Het is Eduard Douwes Dekker, de nieuwe assistent-resident van Lebak. Hij klaagt Negara aan. De regent en zijn familie moeten weggestuurd worden! Maar het Nederlandse bestuur houdt zich doof. Douwes Dekker krijgt zelfs een standje. Waar bemoeit hij zich mee! Het eind van het liedje is dat de jonge assistent-resident ontslag neemt. Terug in Europa schrijft hij in 1859 een boek. *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandse Handelmaatschappij* noemt hij het.

Onder de titel zet hij een naam: Multatuli...

'Ik heb veel gedragen' betekent dat.

De bekendste geschiedenis uit Max Havelaar is die van Saïdjah en Adinda, twee kinderen uit het dorp Badoer op Java. Douwes Dekker zelf noemt het een eentonig verhaal. Je zult wel merken waarom...

'Saïdjahs vader had een buffel, waarmede hij zijn veld bewerkte. Toen deze buffel hem was afgenomen door het districtshoofd van Parang-Koedjang, was hij zeer bedroefd, en sprak geen woord, vele dagen lang.

Want de tijd van ploegen was nabij, en 't was te vrezen, als men de sawah niet tijdig bewerkte, dat ook de tijd van zaaien zou voorbijgaan...

3. De tijd van koning Willem II

Saïdjahs vader nu was zeer bekommerd. Hij vreesde dat zijn vrouw behoefte zou hebben aan rijst, en ook Saïdjah die nog een kind was, en de broertjes en zusjes van Saïdjah.

Toen nam Saïdjahs vader een kris die een erfstuk was van zijn vader. De kris was niet zeer schoon, maar er waren zilveren banden om de schede, en ook de punt der schede was een plaatje zilver. Hij verkocht deze kris aan een Chinees die op de hoofdplaats woonde, en kwam tehuis met vierentwintig gulden, voor welk geld hij een andere buffel kocht.

Saïdjah, die toen omstreeks zeven jaar oud was, had met de nieuwe buffel spoedig vriendschap gesloten...

Saïdjah was negen jaar oud geworden voor deze buffel van Saïdjahs vader werd afgenomen door het districtshoofd van Parang-Koedjang.

Saïdjahs vader, die zeer arm was, verkocht nu aan een Chinees twee zilveren klamboe-haken, een erfstuk van de ouders zijner vrouw, voor achttien gulden. En voor dat geld kocht hij een nieuwe buffel.

De nieuwe buffel leerde Saïdjah kennen, en nam in de genegenheid van 't kind zeer spoedig de plaats in van zijn voorganger...

Eens, in 't veld, riep Saïdjah tevergeefs zijn buffel toe, wat spoed te maken. Het dier stond pal. Saïdjah, verstoord over zo grote en vooral zo ongewone weerspanning, kon zich niet weerhouden een belediging te uiten. Maar hij had het niet behoeven te zeggen, want het baatte niets: zijn buffel deed geen stap verder. Hij schudde de kop als om 't juk af te werpen... men zag de adem uit zijn neusgaten... hij blies, sidderde, rilde... er was angst in zijn blauw oog, en de bovenlip was opgetrokken, zodat het tandvlees bloot lag....

'Vlucht, vlucht, riepen op eenmaal Adinda's broertjes, 'Saïdjah, vlucht! Daar is een tijger!'

En allen ont deden hun buffels van de ploegjukken, en slingerden zich op de brede ruggen, en galoppeerden weg door sawahs, door modder, door kreupelhout en bos, langs velden en wegen. En toen ze hijgend en zwetend binnenrenden in het dorp Badoer, was Saïdjah niet bij hen. Want toen deze zijn buffel, bevrijd van het juk, had bestegen als de anderen om te vluchten als zij, had een onverwachte sprong van het dier hem 't evenwicht benomen en ter aarde geworpen. De tijger was zeer na....

Saïdjahs buffel, voortgedreven door eigen vaart, schoot enige sprongen voorbij de plek waar zijn kleine meester de dood wachtte. Maar door eigen vaart alleen, en niet door eigen wil, was het dier verder gegaan dan Saïdjah. 't Keerde terug, zette zijn lompe lijf op zijn lompe poten als een dak over het kind, en keerde zijn gehoornde kop naar de tijger. Deze sprong... maar hij sprong voor 't laatst. De buffel ving hem op zijn hoornen, en verloor slechts wat vlees dat de tijger hem uitsloeg aan de hals. De aanvaller lag daar met opengescheurde buik, en Saïdjah was gered.

Toen déze buffel aan Saïdjahs vader was afgenomen, en geslacht....

Ik heb u gezegd, lezer, dat mijn verhaal eentonig is.

...toen deze buffel geslacht was, telde Saïdjah twaalfjaar...'

Zo gaat het verhaal verder.

Uiteindelijk worden Saïdjah en Adinda gedood tijdens een opstand tegen het Nederlandse gezag.

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 3.

EEN BELANGRIJK BESLUIT (facultatief)

Het is 8 november 1840. Een zondagmorgen in Benthuizen.

Die Mij eren, zal Ik eren, maar die Mij versmaden...' De stem van dominee Ledeboer stukt. Even zwijgt hij... Een diepe stilte hangt in het kerkgebouw. De dominee voelt de spanning.

Zijn ogen gaan naar de twee boekjes op de kansel, naast de Statenbijbel. '...die Mij versmaden, zullen licht geacht worden'

Hoe kan hij over dit woord spreken, met de hem opgedrongen reglementen en gezangen voor zich? Is hij de mensen niet méér gehoorzaam dan Gode? Dan is hijzelf zo'n versmader!

En terwijl alle ogen op hem gericht zijn, neemt dominee Ledeboer een besluit dat grote gevolgen zal hebben. Hij neemt de reglementen en de gezangbundel en gooit ze van de kansel.

Alle kerkgangers zien wat er gebeurt en toch gaat er een schok door de gemeente. Wat doet de dominee nu? Wat is zijn bedoeling? Een vrouw schiet toe. Ze wil de boekjes oprapen.

Nog trilt de spanning door in de stem van dominee Ledeboer als hij zegt: 'Laat maar liggen, vrouw. Straks, na de dienst, zullen we ze begraven.'

Opgelucht spreekt hij verder.

Na de dienst trekt een lange rij kerkgangers achter de dominee aan naar de pastorie-tuin.

Even later kijken ze in een gapend gat in de tuin. Met een plechtig gebaar laat dominee Ledeboer de boekjes erin vallen. Al gauw zijn ze bedekt door kluiten aarde.

Dan zet de dominee in en zijn gemeenteleden vallen bij. De wind voert de klanken mee.

De Heer zal opstaan tot den strijd,
Hij zal Zijn haters wijd en zijd,
verjaagd, verstrooid, doen zuchten.

De gevolgen blijven niet uit.

Nadat een aanklacht is ingediend tegen de Benthuizense predikant, wordt hem de toegang tot zijn kerkgebouw ontzegd. Veldwachters hebben bij de deuren postgevat.

De dominee laat zich niet afschrikken. Hij heeft immers een ruime woning? De zondag daarop trekt opnieuw een stoet kerkgangers naar de pastorie. Daar luisteren de meeste gemeenteleden naar hun eigen dominee, opeengepakt in woonkamer en gang.

Voortaan zullen ze Ledeboerianen genoemd worden.

Bron

Leerlingenboek *Er is Geschied*, deel 3.

Achtergrond- Informatie *DE REGERING*

1. Een nieuwe koning

Koning Willem I werd opgevolgd door zijn oudste zoon. Slechts negen regeringsjaren zouden deze Willem II gegeven zijn. Hij bezat een Europese naam als militair, door zijn strijd in Spanje onder Wellington tegen Napoleon en door zijn rol in de Slag bij Waterloo. Laatstgenoemd wapenfeit is in de afgelopen jaren wat omstreden gewor-

3. De tijd van koning Willem II

den. Zijn onbesuisde aard deed hem wel eens de verkeerde beslissingen nemen. Naar verluidt zou Wellington opgelucht zijn geweest toen de prins gewond van het slagveld bij Waterloo werd weggedragen. Tijdens de Tiendaagse Veldtocht in 1831 zou de prins opnieuw militaire roem vergaren.

In de tussenliggende jaren maakte de prins ook nog op een andere, minder gunstige manier naam. Wellington had al in 1813 de prins gekenschetst als *onstuimig, dapper maar onberaden, zeer goedhartig, licht mee te slepen en altijd geneigd zich slachtoffer te laten maken door intriganten*. Hoe juist Wellingtons inschatting was, bleek wel tijdens Willems verblijf in Engeland in 1814, waar hij zich had verloofd met prinses Charlotte. De prins ging zich in het gezelschap van de losbandige ooms van zijn verloofde te buiten aan uitpattingen die hem de bijnamen Slender Billy en Young Frog (jonge kikker) bezorgden. Uiteindelijk verbrak Charlotte de verloving.

Willems huwelijk met de Russische tsarendochter Anna Pavlovna (later vernoemd tot Paulowna) veranderde weinig aan zijn gedrag. De weelde en uitbundigheid aan zijn Brusselse hof stelden enige tijd de andere Europese vorstenhoven in de schaduw. Het duurde niet lang of de prins liet zich bepraten door uitgeweken tegenstanders van de Franse koning Lodewijk XVIII. Zij wilden Lodewijk van de troon stoten en de kroon aan de prins van Oranje aanbieden. Gelukkig voor de prins kwamen de hertog van Wellington en zijn zwager, tsaar Alexander, tijdig tussenbeide om hem voor een ongewis avontuur te behoeden. Later werkte de prins samen met Belgische liberalen die zich sterk maakten voor zijn benoeming tot onderkoning van België. Tenslotte werd hij gedurende zijn latere koningschap nog achtervolgd door toespelers als zou hij in 1819 betrokken zijn geweest bij een samenzwering om zijn vader Willem I van de troon te stoten.

Hoe dan ook, hij was een vriendelijker en welwillender man dan zijn stugge, wilskrachtige vader. Veel werd van hem verwacht door het volk, door de gegoede burgerij, door het Réveil en niet in de laatste plaats door de liberalen. Die verwachting bleek juist als het om godsdienstzaken ging. De dwangmaatregelen tegen de Afscheidenen werden vrijwel direct na zijn troonsbestijging afgeschaft. Echter ontvingen de predikanten van de Afscheidenen geen traktement van de overheid, zoals dat wel het geval was bij Hervormde predikanten.

2. Financiële situatie

De financiële situatie van het rijk was zorgwekkend door de uitgaven in verband met de Belgische Opstand. Het land bleek niet ver verwijderd van een staatsbankroet. Verzwaring van de belastingen bleek niet meer mogelijk en zou ook niet afdoende geweest zijn. Verlaging van de rente op de grote staatsschuld zou het vertrouwen in de kredietwaardigheid van de staat grondig kunnen ondermijnen. Van Hall, de minister van financiën, vond een oplossing die de gegoede burgers toch diep in de beurs deed tasten: een vrijwillige lening van 127 miljoen gulden tegen 3 % rente of — een stok achter de deur — een buitengewone heffing op de vermogens van de gegoede burgerij van 35 miljoen gulden. Voor dat laatste voelde men weinig: iedereen die daarvoor in aanmerking kwam, zou moeten meedelen hoeveel hij precies bezat. Een kamerlid noemde het voorstel *een wetsontwerp, dat alle welwillendheid verkracht, dat de vrijheid der burgeren met de voeten treedt, dat den sluier wegrukt, die de geheimen der familiën bedekt, dat het crediet van den koopman vernielt*. Anderen herinnerden aan de geschiedenis van Alva en zijn tiende penning. Dan tekende men liever in op een lening, die bovendien nog een redelijke rente opleverde. Het bedrag kwam er, tegen de verwachtingen in. Daarmee kon de buitengewone belasting achterwege blijven.

3. Grondwetsherziening

De financiële moeilijkheden van de staat waren voorlopig opgelost. Er begonnen zich echter nieuwe moeilijkheden af te tekenen. De liberalen begonnen aan te dringen op een grondwetsherziening. Ze hadden in Johan Rudolf Thorbecke een leider gevonden, die de tot dan toe tamelijk vage politieke denkbeelden van de liberale vertegenwoordigers in de Staten-Generaal een duidelijke inhoud wist te geven. Deze Thorbecke werd de man, die een voorstel ontwierp voor een verregaande grondwetsherziening in liberale zin. Onder zijn leiding maakten negen leden van de Tweede Kamer gebruik van het 'recht van initiatief': het recht van leden van de Tweede Kamer om een wetsvoorstel in te dienen. Een recht, waarvan overigens in de Nederlandse parlementsgeschiedenis maar een zeer bescheiden gebruik is gemaakt. Het is ook bepaald niet eenvoudig voor Kamerleden om een wetsvoorstel in te dienen. Er is veel speciale deskundigheid voor nodig. Thorbecke bezat die deskundigheid. Hij was een rechtsgeleerde van grote bekwaamheid en daardoor was het mogelijk, dat negen liberale Kamerleden, onder wie Thorbecke als eigenlijk ontwerper, een vergaand ontwerp tot wijziging van de bestaande grondwet indienden. Het wetsvoorstel raakte bekend als 'Voorstel der Negenmannen' en betekende voor die tijd (1844) haast een omwenteling. Eén van de Negenmannen, Donker Curtius schreef: *Eindelijk is uit de boezem der Tweede Kamer de 'opheffing der voogd' voorgesteld, waaronder het Nederlandse volk dertig jaar land de stugge nek heeft gebogen!*

Een opzienbarende uitspraak in het toenmalige rustige Nederland en duidelijk genoeg wat de bedoeling van het voorstel betrof: de koninklijke macht moest worden beperkt, de bevoegdheden van de ministers uitgebreid. Ook moest het 'volk' bij het politieke gebeuren worden betrokken door rechtstreekse verkiezingen. Dat laatste was iets nieuws. Tot dan toe kozen de kiezers de leden van de Provinciale Staten en die kozen op hun beurt de leden van de Tweede Kamer. De kiezers konden dus niet rechtstreeks hun stem uitbrengen op een eigen kandidaat.

Overigens moet worden bedacht, dat onder het 'volk' dat volgens het ontwerp rechtstreeks aan de verkiezingen zou mogen deelnemen, nog steeds de gegoede burgerij werd verstaan. Het ontwerp bracht opgewonden discussies teweeg tussen voor- en tegenstanders. In de Tweede Kamer werd het niet aangenomen. De conservatieven stemden tegen en zelfs onder de liberalen bevonden zich tegenstanders. Rechtstreekse verkiezingen gingen sommigen van hen te ver. Er bestonden namelijk nog geen politieke partijen met eigen programma's. Er waren conservatieve vertegenwoordigers, die ieder op hun eigen wijze conservatief waren. Voor liberale vertegenwoordigers gold hetzelfde. Bovendien was koning Willem II ertegen en raadde hij de Tweede Kamer aan het voorstel niet aan te nemen. Wel beloofde hij 'op zijn tijd' met de nodige voorstellen tot herziening te komen.

Het wetsvoorstel der Negenmannen werd verworpen met 32 tegen 33 stemmen. De tijd tot wijziging was nog niet gekomen. Zo werd het besluit tenminste door de regering gemotiveerd. Maar die tijd kwam spoediger dan menigeen dacht: drie jaar later, in 1848.

HET REVOLUTIEJAAR 1848

1. Revolutie

In 1848 braken in Europa revoluties uit, die tronen deden wankelen. Op 27 februari 1848 begon het met een revolutie in Parijs. De Franse koning Louis Philippe vluchtte

3. De tijd van koning Willem II

met zijn familie naar Engeland en deed afstand van de troon. Frankrijk werd tijdelijk weer een republiek.

Koning Willem II kwam onmiddellijk in actie. Om een eventuele aanval van Franse revolutionaire legers te weerstaan, maakte hij een plan voor militaire samenwerking tussen Nederland, België en Pruisen. Voor het zover was brak in maart in Berlijn, de hoofdstad van Pruisen, een revolutie uit die de Pruisische koning aanvankelijk in grote moeilijkheden bracht. In Wenen, de hoofdstad van Oostenrijk-Hongarije, werd een revolutie van studenten en burgers bloedig neergeslagen. Het waren opstanden, die voor een belangrijk deel gedragen werden door republikeinse en liberale gedachten. Daarbij kwam dat de ontevredenheid onder de arbeiders en armen in Europa groot was sinds het mislukken van de aardappeloorlog in 1845. Als gevolg van een geheimzinnige aardappelziekte ging ongeveer 70 % van de oogst verloren, terwijl aardappels juist het hoofdvoedsel van de armen vormden. De prijzen voor de overige levensmiddelen vlogen omhoog. De sterfte in Europa was enorm en miljoenen emigreerden in de daaropvolgende jaren naar Amerika.

In Nederland bleef het verhoudingsgewijs tamelijk rustig, hoewel het in de steden hier en daar tot rellen kwam. In Leeuwarden dwong een oproerige menigte de bakkers hun brood af te staan en in Groningen werden de huizen van de graanhandelaars geplunderd. Op een bevolking van 3 miljoen inwoners telde Nederland een half miljoen bedeeden als gevolg van de mislukte aardappeloorlog en de hoge prijzen.

Onverwachts nam de koning, bang voor het verlies van de troon, het initiatief. Bekend werd zijn mededeling tegenover buitenlandse diplomaten: *Gij ziet voor u een man, die in vierentwintig uur van zeer conservatief zeer liberaal geworden is.*

Natuurlijk moet dit niet al te letterlijk opgevat worden. Het betekende, dat de koning in de Europese woelingen een reden zag om zijn beleid in liberale zin te wijzigen. Dat deed hij inderdaad met grote spoed en geheel zelfstandig.

Onverwachts riep hij de voorzitter van de Tweede Kamer bij zich en verklaarde hem dat hij bereid was *geheel uit eigen beweging en zonder daarover zijn ministers te raadplegen* een voorstel van de volksvertegenwoordiging in ontvangst te nemen voor een grondwetsherziening. Het was duidelijk dat daarmee een herziening in liberale zin bedoeld werd. De gepasseerde ministers begrepen dat zij niet langer het vertrouwen van de koning hadden en vroegen ontslag, onder beding dat zij nog tijdelijk zouden aanblijven totdat de herziening van de grondwet voltooid was. Ondanks het feit dat de voorzitter van de Tweede Kamer er bij de koning op aandrong rekening te houden met het gevoel van de meerderheid in de Kamer, wendde Willem II zich juist tot de minderheid van 7 à 8 liberale Kamerleden die het verst gingen in hun voorstellen tot hervorming. De koning benoemde een commissie van vijf leden waarin Thorbecke en Donker Curtius zitting hadden. Het werd een commissie van liberalen, die op het rooms-katholieke lid Storm na allen tot de bekende Negenmannen hadden behoord.

De opdracht van de commissie was een ontwerp voor een grondwet op te stellen. Dat het een grondwet zou worden in liberale geest, blijkt wel uit de samenstelling van de commissie. De commissie was vooral dankzij de kennis en ijver van Thorbecke snel gereed met haar ontwerp. De koning oefende aandrang uit op de Tweede Kamer om de voorstellen van de commissie aan te nemen. Bij de conservatieve Kamerleden was het enthousiasme niet groot, maar zij berustten *met het oog op de tegenwoordige gesteldheid der maatschappij en de bij velen onder de natie opgewekte hooggestemde verwachtingen.* Het ontwerp werd na enkele wijzigingen door de volksvertegenwoordiging aangenomen en in november 1848 afgekondigd. Nog dezelfde maand werd de nieuwe grondwet van kracht.

2. Parlementaire democratie

Tot 1848 was de positie van koning Willem I en daarna die van Willem II zo machtig geweest, dat de door hem benoemde ministers eigenlijk 's konings dienaren of adviseurs waren geweest en hijzelf regeerde. Dat veranderde ingrijpend: in de grondwet werd bepaald dat ministers verantwoordelijk zijn. De ministeriële verantwoordelijkheid deed haar intrede. Ministers kunnen natuurlijk alleen verantwoordelijk zijn voor hun eigen regeringsdaden, wanneer ze zelf regeren. Vandaar dat ministeriële verantwoordelijkheid inhoudt dat de ministers 'regeren'.

Ook werd bepaald dat de koning onschendbaar is. Wanneer ministers regeren en dus verantwoordelijkheid dragen, kan de koning geen blaam treffen. Het zijn immers niet langer zijn regeringsdaden!

Dit alles betekende een machtsvermindering voor de koning die onschendbaar werd. Het betekende bovendien een machtsvermeerdering voor de ministers die verantwoordelijk werden voor hun regeringsdaden en voor hun nalatigheid in het verrichten van regeringsdaden.

Daarmee zette Nederland de eerste stap op weg naar een parlementaire democratie. Een eerste aanzet: een parlementaire democratie bestaat pas wanneer de ministers samen (het kabinet) regeren in overeenstemming met de wil van de politieke meerderheid van de Kamer. Politieke beginselen waren toen echter nog niet zo duidelijk afgebakend. Dat is reeds geconstateerd bij het ontwerp tot grondwetswijziging van de Negenmannen, toen enkele liberalen tegen het ontwerp stemden. Dat ontwerp was nog wel door de liberale Negenmannen onder leiding van de liberaal bij uitstek, Thorbecke, opgesteld!

Een aantal jaren later ontstonden er politieke partijen met programma's, waarin de politieke beginselen van iedere partij waren vastgesteld.

In de grondwet van 1848 kreeg ook de Tweede Kamer een krachtiger positie dan voorheen, dankzij enkele nieuwe rechten die haar door de grondwet werden toegekend. Een van die rechten was het recht van amendement. Amendement betekent verbetering of aanvulling. Dit recht van amendement houdt in dat leden van de Tweede Kamer, wanneer door de regering een wetsvoorstel wordt ingediend, het recht hebben om bepaalde verbeteringen of wijzigingen in dat ontwerp voor te stellen. Natuurlijk hebben zulke verbeteringen of wijzigingen alleen maar kans om aanvaard te worden, wanneer de meerderheid van de Tweede Kamer het ermee eens blijkt te zijn.

Het recht van initiatief, ook opgenomen in de grondwet, was niet nieuw. Al voordien had de Tweede Kamer dat recht. De Negenmannen hadden er immers in 1843 gebruik van gemaakt om hun ontwerp tot herziening van de grondwet in te dienen.

Het recht van interpellatie is het recht van de leden van de Tweede Kamer om inlichtingen te vragen aan de minister, die dan verplicht is die inlichtingen te geven.

Het recht van enquête is het recht van de leden van de Tweede Kamer om inlichtingen te verkrijgen buiten de regering om. Er kan een commissie worden ingesteld, bestaande uit leden van het parlement. Deze parlementaire enquêtecommissie kan zelfstandig een onderzoek instellen. Van dat recht is in de Nederlandse parlementaire geschiedenis herhaaldelijk gebruik gemaakt.

Een belangrijke vernieuwing was ook de bepaling dat voortaan rechtstreekse verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden plaatsvinden. Bij het voorstel der Negenmannen was dat reeds besproken. De kiezer kon nu zelf rechtstreeks op zijn kandidaat voor de Tweede Kamer stemmen. Dat gaf meer betrokkenheid bij de politiek. Maar het kiesrecht bleef nog tamelijk beperkt. Het hing af van iemands aanslag in de belas-

3. De tijd van koning Willem II

tingen of hij kiesrecht bezat. De minimumaanslag was f 20,- per jaar. Dat minimum hing wel af van de plaatselijke gesteldheid. Was die plaatselijke gesteldheid in bepaalde streken gunstiger, dan was het minimum hoger en kon zelfs oplopen tot f 160,-. Dat minimum werd de 'census' genoemd, en hij die aan die census voldeed, was censuskiezer. Welsprekender dan een beschouwing over de waarde van geld is het feit, dat er omstreeks 1848 ongeveer 73.000 burgers stemgerechtigd waren! Daarbij moet wel bedacht worden dat de politieke belangstelling gering was en de vraag naar uitbreiding van het kiesrecht nog moest ontstaan.

NEDERLANDS-INDIË

1. Het cultuurstelsel

In 1816, enkele jaren na de val van Napoleon, gaf Engeland de meeste Nederlandse koloniën terug te geven aan het Verenigd Koninkrijk van Willem I terug. Van de voormalige bezittingen van de V.O.C. hield Engeland alleen de Kaapkolonie als strategisch gelegen punt aan de zeeweg naar Indië. Ook de bezittingen van de West-Indische Compagnie kreeg Nederland terug, met uitzondering van West-Guyana, dat vanaf 1815 Brits-Guyana heette (sinds 1966 de zelfstandige staat Guyana). Dit gebied met zijn vele katoenplantages was te belangrijk geworden voor de Engelse textielindustrie.

Toen de Nederlanders in 1816 opnieuw meester werden van Java en — zij het aanvankelijk meer in naam dan in werkelijkheid — van de verdere Oost-Indische bezittingen, hoopten ze dat zij in Zuidoost-Azië weer een groot handelsrijk als dat van de Verenigde Oost-Indische Compagnie zouden kunnen stichten. Die hoop bleek ijdel. De Nederlanders konden niet langer concurreren met de Engelsen, die dank zij hun industriële revolutie over de goedkope textielproducten en andere manufacturen beschikten waarnaar in Azië vraag bestond. In 1819 stichtten de Engelsen op het oorspronkelijk aan de VOC behorende Malakka de stad Singapore. Deze vrijhaven overvleugelde al spoedig Batavia, ondanks alle protesten van Nederland. De functie van Batavia als Oosterse handelsmetropool was definitief voorbij.

De Nederlanders konden alleen de handel op Java deels behouden door het heffen van hoge in- en uitvoerrechten, waarbij vreemde koopwaren en schepen bij de Nederlandse werden achtergesteld. Ook de oprichting van de Nederlandsche Handelmaatschappij in 1824 had tot doel de Nederlandse handel en scheepvaart op de Oost nieuw leven in te blazen. Maar de Handelmaatschappij leed in het begin verlies, zodat Nederlandsch-Indië een kolonie dreigde te worden waarop Nederland geld moest toeleggen. Bovendien was de toestand van de Nederlandse staatskas bedroevend als gevolg van de Belgische Opstand. In dit alles kwam verandering toen graaf Johannes van den Bosch, de eerdere oprichter van de Maatschappij van Weldadigheid, in 1830 benoemd werd tot gouverneur-generaal van Nederlandsch-Indië. Eén van zijn eerste daden was op Java de grondslag leggen voor het cultuurstelsel. Dit stelsel hield in dat de Javaanse bevolking verplicht werd tegen een door het Nederlands bestuur vastgesteld, laag plantloon bepaalde tropische exportgewassen te verbouwen. Graaf Van den Bosch beschouwde het gouvernement als eigenaar van de Javaanse grond en de Javanen als pachters. Bij wijze van pacht moesten de inlanders een vijfde deel van hun grond bebouwen met producten voor de Europese markt. De inlanders die geen grond hadden, moesten twee maanden per jaar op plantages van de regering werken.

De Nederlandse regering had veel geld nodig. Daarom werd er naar gestreefd om de baten van het cultuurstelsel zo snel en zo hoog mogelijk op te voeren. De Nederlandse bestuursambtenaren en de Javaanse hoofden werden belanghebbenden, omdat zij een bepaald percentage kregen van de waarde van de producten (de zgn. cultuurprocenten). Als gevolg daarvan werden de inlanders regelmatig gedwongen meer dan een vijfde deel van de grond voor de verbouw van gouvernementsproducten te gebruiken. Bovendien moesten veel inlanders nog landrente betalen voor de grond die ze voor het gouvernement bebouwden. Hoe dan ook: de koffie-, suiker- en tabakscultuur breidden zich snel uit. Omstreeks 1845 was al de helft van de Javaanse bevolking bij het cultuurstelsel betrokken. De uitvoer steeg met sprongen.

Dankzij het cultuurstelsel werd Java weer een belangrijke leverancier van tropische producten. Woeste gronden werden ontgonnen, er werden irrigatiewerken aangelegd en oerwouden maakten plaats voor uitgestrekte koffievelden.

2. Koffieveilingen

Het aandeel van het Nederlandsch-Indische gouvernement in deze export bedroeg maar liefst tussen de 50% en de 75%. De producten van het cultuurstelsel werden immers grotendeels geleverd aan het gouvernement, dat ze in bewaring (consignatie) gaf aan de Handel Maatschappij, die er dan voor zorgde dat ze van Java naar Nederland werden verscheept. Vervolgens werden de producten in opdracht van de Nederlandse staat door de Handel Maatschappij verkocht. De maatschappij had trouwens het alleenrecht van vervoer en verkoop. Voor het vervoer werd zij betaald en van de verkoop ontving ze commissieloon. De 'Koffieveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij' kregen na 1830 in heel Europa bekendheid.

De opbrengsten van die veilingen werden in de Nederlandse schatkist gestort. Ze vormden de veelbesproken 'Indische baten', die hoog konden oplopen. Omstreeks 1860, toen de marktprijzen zeer gunstig waren, bedroegen die baten niet minder dan 31% van de totale Nederlandse staatsontvangsten. Over de jaren 1831 tot 1866 beliepen de baten in totaal bijna 700 miljoen gulden: een voor die tijd astronomisch bedrag. Aan de Indische miljoenen heeft Nederland onder meer een belangrijk deel van zijn spoorwegnet te danken.

Niet alleen de Nederlandse schatkist profiteerde overigens in die jaren van de gedwongen arbeid van de Javaanse bevolking. Door de uitgebreide markt voor Indische producten in Amsterdam, Rotterdam en andere havensteden ontstond daar grote bedrijvigheid. Daarnaast betekende het cultuurstelsel een stimulans voor de Nederlandse scheepsbouw. Het ene na het andere zeilschip liep omstreeks 1840 van de werven om op Indië te gaan varen. Tenslotte heeft de Handel Maatschappij een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van de Nederlandse en vooral de Twentse textielnijverheid. Dat werd een bloeiende exportindustrie die aan vele duizenden in Nederland werk verschafte.

3. Gevolgen voor de Javanen

De afzet van 'katoentjes' op de Indische markt werd mogelijk, doordat de koopkracht van de Javaanse bevolking belangrijk steeg vanwege het plantloon dat het gouvernement uitbetaalde. Toch heeft de Javaanse bevolking in het algemeen weinig van het cultuurstelsel geprofiteerd.

De plantlonen waren laag, gezien de arbeid die moest worden verricht en de wisselvallige resultaten (bij misoogst bleef de uitbetaling achterwege). De cultuurdiensten in de suikerfabrieken waren vaak hard en onaangenaam. Bovendien bleef er op den

3. De tijd van koning Willem II

duur te weinig grond over voor rijstbouw. In 1849 brak op Java een hongersnood uit die veel slachtoffers eiste. Daar schrok het gouvernement toch wel van: geleidelijk werd de gedwongen verbouw van gewassen ingekrompen.

In Nederland trok Eduard Douwes Dekker de aandacht met zijn boek *Max Havelaar of de koffieveilingen der Nederlandsche Handel Maatschappij*. Als assistent-resident had hij de bevolking van Lebak, de zuidelijke afdeling van de residentie Bantam, willen beschermen tegen de willekeur van de inlandse hoofden. Nadat hij op een muur van onwil en onbegrip bij het gouvernement was gestuit, keerde hij in 1857 verbitterd terug naar Europa. Na enkele jaren door Frankrijk, Duitsland en België gezworven te hebben, schreef hij in 1859 op een Brusselse zolderkamer zijn *Max Havelaar*. Hij droeg het vol ironie op aan koning Willem III: *Want aan U draag ik mijn boek op, Willem den Derde, Koning, Groothertog, Prins, meer dan Prins, Groothertog en Koning, Keizer van het prachtige Rijk van Insulinde, dat daar zich slingert om den evenaar als een gordel van smaragd. Aan u durf ik in vertrouwen te vragen of het Uw Keizerlijke wil is, dat daar ginds Uwe meer dan dertig millioen onderdanen worden mishandeld en uitgezogen in Uwen naam?*

Na 1870 nam de overheidsbemoeyenis met de verbouw van gewassen af. Het gouvernement begon met het in erfpacht afstaan van woeste gronden aan Europeanen. Ook hier ging het om gewassen als koffie, thee, suiker en tabak. Telen voor de vrije markt bleek lucratief, temeer omdat de producten via het in 1869 geopende Suezkanaal sneller en goedkoper naar Europa konden worden vervoerd. Toch duurde het nog tot 1915 eer de gedwongen koffiecultuur werd opgeheven. Daarmee behoorde het cultuurstelsel definitief tot het verleden.

DAGELIJKS LEVEN

1. Kalm en rustig leven

In de eerste helft van de 19' eeuw bleef alles nog bij het oude in Nederland:

De oude wallen klemde onze steden nog in, de diligence liep op gezette tijden rustig en bedaard de poorten binnen, om weer met vrolijk posthoorngehal op haar regelmatig uur naar buiten te rijden. Tussen boogbruggetjes weerspiegelde het groene grachtwater de bezonken rust der sierlijke gevelspitsen, de matte tinten van de verweerde oude stad en de kalme reis der Hollandse wolken, die er over trokken. Op de maat van de getijden leefde het leven mee. Langs het vaarwater klonk het tonggeklak van de jager der trekschuit, die zijn paard aanmoedigde, de schipper stond aan het roer, bruin en smokend, en groette met rustigen armzwaai de bekenden aan wal. Studenten flaneerden langs de grachten, onder de koppen der hoornen; ze zwierven in kleine groepjes langs de buitensingels, niet altijd in zwaarwichtig gesprek; de burgerdames keken zedig onder haar luifelhoedjes en letten er vooral op, dat men niet meer van haar te zien kreeg dan het neusje of de spits van de schoen. Des avonds verlichtte de warme gloed van patent-olielampen de hobbelkeien, voor zover de ramen althans niet door afdoende gordijnverhulling bedekt werden tegen onbescheiden blikken; er moest scheiding bestaan tussen het huis en de straat.

2. De post

De trekschuit en de diligence waren nog steeds de voornaamste vervoersmiddelen. Lange tijd was het de gewoonte om ook brieven mee te geven. Sinds koning Willem I van de posterijen een staatsbedrijf had gemaakt, was dat echter niet langer toegestaan. Pakjes mochten nog wel per trekschuit of diligence verzonden worden. Daar-

om kwam het voor dat men de brief aan een steen bond en hem zo als pakje liet bestellen. In de Camera Obscura kunnen we lezen dat Hildebrand van zijn neef Nurks een steen toegezonden kreeg, *die hem als zodanig op het hart viel*.

Snel werkten de postbrieven niet. Brieven naar een nabijgelegen stad deden er minstens twee dagen over en die naar de dorpen op het platteland waren een week of langer onderweg. 's Winters hing alles af van de toestand van de wegen.

De hoogte van de portokosten hing af van gewicht en afstand en kon behoorlijk oplopen. De meeste brieven werden ongefrankeerd verzonden. Frankeren door de verzender zou de indruk kunnen wekken dat de ontvanger de port niet kon betalen. Armen moesten daarom brieven wel weigeren, omdat de port een half dagloon vergde. Tenminste, als ze brieven kregen. Alleen geletterde mensen correspondeerden. Na het schrijven — briefschrijven was een kunst — werd de brief dichtgeplakt met een lakzegel of een broodouwel en wandelde men naar het postkantoor, waar de brief werd afgegeven aan de postmeester.

3. Achterblijvende industrialisatie

Tot 1850 nam de industrie in Nederland geen grote plaats in. Grote fabrieken bleven voorlopig uitzonderingen. Advertenties, waarin de aandacht van het publiek op bepaalde artikelen werd gevestigd, waren nog onbekend. De winkeliers bewaarden hun beste waren op zolder. Ze hoefden niet de aandacht van de voorbijgangers te trekken, omdat ze immers hun vaste klanten hadden. Warenhuizen met een breed assortiment bleven in die tijd een uitzondering. Het bekendst werden de warenhuizen van Anton Sinkel:

In de winkel van Sinkel
is alles te koop,
hoeden en petten
en damescorsetten.

Sinkel bouwde aan de Nieuwendijk te Amsterdam een warenhuis *naar de Griekschen trant zoals dat in Berlijn en Londen geliefd is*. Achter de grote ramen brandden petroleumlampen en waren *alle soorten Wollen, Catoenen en Zijden Manufacturen* uitgestald. Daarnaast bouwde Sinkel nog een winkel waarin hij zalfjes, snoep en eau de cologne *van eigen recept of van vreemde herkomst* verkocht. Ook in andere steden verzezen Sinkels warenhuizen.

Heel duidelijk bleek de achterstandssituatie van Nederland op de wereldtentoonstelling van 1851 in Londen: *De meeste voorwerpen waren zoo onbehagelijk, dat het geheel den Nederlanders wel pijnlijk moest aandoen; de voortdurende leegte en stilte in die afdeeling was dan ook een sprekend bewijs, dat ieder in dat ongunstig oordeel deelde*.

Een Engels rapport beoordeelde nog in 1868 de Nederlandse arbeiders als *grote jeneverdrinkers, slecht gevoed, zwak van gestel, totaal onkundig en verwonderlijk onhandig in het behandelen van alle gereedschap, waarmee zij van der jeugd af aan niet gewend waren*.

4. Gezondheid en ziekte

Veel artsen vonden het niet nodig het drinkwater te koken, hoewel meestal om rivierwater ging. Besmettelijke ziekten, zoals de tyfus of 'de zenuwzinkingskoorts', eisten dan ook veel slachtoffers. Nog meer schrik veroorzaakte de cholera, die in de 19^e eeuw herhaaldelijk West-Europa teisterde. Hildebrand vertelt in de Camera Obscura dat zijn oom Stastok iedere dag, *als de wagen van tweeën net voorbijging* een glaasje

3. De tijd van koning Willem II

nam, gevuld met *erger dan de cholera*. Deze uitdrukking ontleende Hildebrand uiteraard aan de brochure *De Jenever erger dan de cholera* die ds. Heldring schreef. Veel artsen zochten de oorzaak van de cholera in *de onzuiverheid van de atmosfeer*. Er werden tijdens een epidemie teertonnen gebrand om de lucht te ontsmetten. Intussen ging men door met het drinken van grachtwater, dat terecht 'riolen-aftreksel' genoemd werd. In 1832 en 1848 braken epidemieën uit. Vooral Rotterdam werd zwaar getroffen: in 1849 bedroeg het aantal doden 2100. Dat betekende dat één op de veertig inwoners stierf. In 1866 brak er opnieuw een landelijke cholera-epidemie uit. In Utrecht was het: *Men gaat niet uit of men ontmoet lijkkoetsen, doodkisten of draagbaren*. Langzamerhand werd de cholera een armeluisziekte. De rijken, *ruim en luchtig wonend in een breede straat, waar de goten verbeterd zijn en niet alles mesthoop is en riool*, bleven meestal gespaard. Mede daardoor kwam er uiteindelijk begrip voor de grote betekenis van zuiver drinkwater om cholera te voorkomen.

Als kraamvrouwen een moeilijke bevalling wachtte, werden zij opgenomen in het ziekenhuis. Veel vrouwen echter overleden aan de kraamvrouwenkoorts. Niemand legde verband tussen de ziekte van de vrouwen en de gebruiken in het ziekenhuis. Het was gebruikelijk dat dokters en assistenten 's morgens voor zij hun ronde deden lijken openden ter bestudering. Vaak waren die patiënten overleden aan bloedvergiftiging, waardoor zij borst- of buikvliesontsteking hadden gekregen. Bij onderzoek naar de manier waarop het gif onschadelijk zou kunnen worden gemaakt, bleek wassen met zand, loog en spiritus niet voldoende te zijn de etterlucht te laten verdwijnen. Wassen met chloorwater echter wel. Nadat men in de ziekenhuizen armen en handen degelijk ontsmette, daalde het aantal sterfgevallen sterk. Toch kon het nog gebeuren dat reeds besmette vrouwen de handen van de arts bevuilden en de volgende patiënten toch slachtoffer werden. Toen voortaan geen vrouwen met zweren op de kraamzaal mochten liggen, daalde het aantal gevallen van de kraamvrouwenkoorts nog sneller.

5. Huisvesting

In de grote steden was de huisvesting van de arbeiders slecht. Het probleem was niet zo schrikbarend als dat van de arbeiders in Engeland in de eerste tientallen jaren van de Industriële Revolutie, maar de situatie was zorgwekkend. Een rapport van het Koninklijk Instituut voor Ingenieurs constateerde in 1853 *dat de woningen der werklieden niet zelden achterstonden bij de huisvesting, welke dieren genoten*. De kelderwoningen in de grote stad Amsterdam vormden een schrijnend probleem. Bijna 24.000 mensen, ruim 8½ % van de stadsbevolking, woonden in de kelderverdieping van de huizen. Bovendien woonde meer dan 12 % van de bevolking van Amsterdam in één-kamerwoningen. *Geen rioleringen, geen waterleiding, geen straatverlichting, geen zorg voor onderhoud van de straten, slootjes als bron, brandput, afvoerkanaal....* Het rapport dateert van 1877.

Op het platteland woonden de landarbeiders meestal ook in kleine, vochtige en tochtige woningen, die aangeduid kunnen worden als stulpjes en hutten. Dat had natuurlijk weinig of niets te maken met de opkomst van de industrie. Het was al eeuwenlang het geval geweest in Drenthe, Brabant en op de Veluwe. Daarbij had de plattelandster wel het voorrecht niet in een stinkende achterbuurt te wonen, maar zelfs een eigen lapje grond te bezitten.

Duidelijk was wel dat er veel op het gebied van de volkshuisvesting verbeterd moest worden. Soms bouwden fabrikanten woningen voor hun arbeiders, zoals de grote

aardewerkfabriek Regout in Maastricht. Het werd een woonkazerne voor 70 gezinnen, die slechts één in- en uitgang had.

Woningbouwverenigingen probeerden in de behoefte aan woningen te voorzien. In Rotterdam liet de Eerste Maatschappij van Burgerwoningen in 1867 een woonkazerne bouwen om de krotbewoners een beter onderdak te verschaffen. Een succes werd het niet: *Helaas, alles ontbreekt wat er nodig is. Het zijn vreemde woningen, een soort kazernebouw met één verdieping erop. Met dien verstande, dat alle benedenwoningen samen één toegang rijk zijn en alle bovenwoningen samen één trap hebben naar één gemeenschappelijke ingang. De riolering deugt niet, het water is slecht en verlichting ontbreekt.*

Tenslotte hebben de arbeiders ook zelf bouwverenigingen opgericht om in de behoefte aan betere woningen te voorzien. Het resultaat was voorlopig bescheiden, maar het duidde wel op een toenemende 'mondigheid' van de arbeidende klasse.

DE AFSCHIEDING

1. Gezangenbundel en Reglement

In de tweede helft van de achttiende eeuw infiltreerde het Verlichtingsdenken kerk, staat en samenleving. Een denken dat als maatstaf de menselijke rede had, deed het gezag van de Heilige Schrift in het kerkelijke en maatschappelijke leven afbrokkelen. Een 'natuurlijke' (= redelijke) godsdienst liet van de volkomen leer der zaligheid weinig anders meer over dan de grondbegrippen 'God, deugd en onsterfelijkheid'. In deze leer was voor Jezus slechts plaats als een voorbeeldig zedenleeraar van de zuivere deugd. Groen van Prinsterer schreef later: *Van wedergeboorte, bekering en heiligmaking had men zedelijke verbetering, begin en voortgang der deugdbetrachting gemaakt, de hemel werd voor elk, die geene grove, uiterlijke zonde beging, met eene onbekrompenheid die gedurig ruimer werd, opengesteld.*

De invoering van de psalmberijming van 1773 zorgde met haar hier en daar aan het Verlichtingsdenken ontleende taalgebruik voor de nodige onrust onder het kerkvolk. Zo wordt in Psalm 1 gesproken van dezulken *die oprecht en rein van zeden met vaste gang het pad der deugd betreden*. De invoering van de Gezangenbundel in 1807 was echter heel wat verontrustender. Hoewel artikel 69 van de Dordtse Kerkorde aangaf dat op enkele berijmde Schriftgedeelten na de gezangen uit de kerken zouden worden geweerd, verscheen er toch een bundel van 192 Evangelische Gezangen. De synode schreef voor dat er tenminste nog één psalm per kerkdienst gezongen moest worden. Dit blijktbaar uit angst dat het kerkvolk in haar enthousiasme de psalmen geheel opzij zou schuiven. De gemeenten reageerden echter in veel gevallen sterk afwijzend, zodat er een verordening kwam die aanduidde dat er ten minste één gezang per kerkdienst moest worden gezongen. Daarbij werden de predikanten die weigerden de nieuwe gezangenbundel te gebruiken met tuchtmaatregelen bedreigd.

Een groter gevaar vormde echter de invoering van de nieuwe kerkelijke organisatie in 1816. Door de grondwet werd *aan alle bestaande godsdiensten gelijke bescherming verleend en haar belijders genieten dezelfde voorrechten en hebben gelijke aanspraak op het bekleden van ambten*. Ook werd gesteld dat geen openbare uitoefening van godsdienst kon worden belemmerd *dan in gevallen dezelve de openbare orde of veiligheid zouden kunnen verstoren*. Over die laatste bepaling zou in de tijd van de Afscheiding nog heel wat te doen zijn.

3. De tijd van koning Willem II

Om de oude Gereformeerde kerk te redden uit de ontreding waarin zij in de Franse tijd geraakt was, besloot de koning in 1815 een nieuwe, met de tijdsomstandigheden overeenstemmende kerkorde op te laten stellen. Nog in hetzelfde jaar werd het concept aan elf predikanten uit de provinciale hoofdsteden toegezonden en na enkele geringe wijzigingen goedgekeurd. Na de Raad van State te zijn gepasseerd werd op 7 januari 1816 het 'Algemeen Reglement voor het bestuur der Hervormde Kerk' bij Koninklijk Besluit uitgevaardigd. Hiermee werd de Dordtse Kerkorde van 1618/1619 aan de kant geschoven en werden de bestaande kerkelijke organen als classes en provinciale synodes voor ontbonden verklaard. Tot dusver vertegenwoordigden predikanten, ouderlingen en diakenen de gemeenten op de meerdere vergaderingen als classes en synoden. Dit alles werd nu vervangen door een regering van bovenaf. De macht werd in feite gelegd in handen van de volgende bestuurscolleges: de synode, bestaande uit 19 leden, de provinciale en de classicale kerkbesturen. De leden van deze colleges waren niet gebonden aan een lastbrief. Aanvankelijk werden ze door de koning gekozen en later vulden zij zich zelf aan. Groen van Prinsterer merkte terecht op dat door deze gang van zaken de leraars tot ambtenaren werden en de koning *die als lidmaat der Gereformeerde Kerk geene rechten dan die van ieder lidmaat bezat, bijna als Regent en Opperhoofd aangemerkt werd*. Ondanks de door de Franse Revolutie voorgestane scheiding tussen kerk en staat werd geheel in de lijn van Napoleon de voogdij van de staat over de kerk bevestigd. Deze situatie heeft geduurd tot 1870.

Belangrijk is op te merken dat de algemene synode en de kerkelijke besturen zich voortaan alleen mochten bezig houden met het besturen van de kerk en niet met de leer. Op deze manier hoopte de koning de rust te bewaren. Spoedig zou blijken dat het tegendeel het geval was. Nu er geen geestelijke leiding meer van de kerk uitging en ieder zelf mocht weten wat hij preekte, ontstond er des te meer richtingstrijd. Het ware geestelijke leven ging wegen zoeken buiten de kerk om.

2. Ds. Hendrik de Cock

In 1829 werd Hendrik de Cock (1801-1842), telg uit een aanzienlijk Gronings geslacht van predikanten en regenten, bevestigd tot predikant in het Groningse Ulrum door zijn vroegere studiegenoot ds. P. Hofstede de Groot. Later zou laatstgenoemde tot hoogleraar in Groningen benoemd worden en zich ontpoppen als één van de felste tegenstanders van De Cock.

De Cock was in die tijd nog onkundig van de gereformeerde leer. In 1832 kreeg hij van een gemeentelid een exemplaar van de Dordtse Leerregels. Deze leerregels bleken totaal onbekende lectuur voor De Cock te zijn! De omgang met bevindelijken in Ulrum bracht hem tot nadenken. Bekend is in dit verband de uitdrukking geworden van de oude Klaas Kuipinga: *Indien ik ook maar één zucht tot mijn zaligheid moest toebrengen, dan was het voor eeuwig verloren*. Hetzelfde gevoel, maar dan op wetenschappelijke manier verwoord, vond De Cock terug in de Institutie van Calvijn, die hij van een collega in bruikleen kreeg. Ook zijn vrouw, Frouwe Venema, oefende invloed op De Cock uit. Zij drong er bij haar man op aan dat hij de in de Heidelbergse Catechismus genoemde drie stukken zou prediken en aandringen op de noodzaak van wedergeboorte. Dat alles was het middel dat De Cock tot andere gedachten kwam, hoewel hij pas enkele jaren later in de gevangenis *voor zichzelf tot volle verzekerdheid des geloofs* mocht komen.

Zijn veranderde inzichten en prediking bleven niet onopgemerkt en van alle kanten stroomde het Schriftgetrouwe kerkvolk toe, zelfs uit Friesland en Drenthe. Op zekere zondag kwam één van De Cocks 'verlichte' ambtsbroeders, ds. J. van der Linden, naar Ulrum om zich persoonlijk op de hoogte te stellen. Hij had tenslotte De Cock in diens

vorige gemeente Eppenhuizen als *een mensch van gezond verstand* leren kennen en hij kon zich niet voorstellen dat deze zich nu aan het hoofd zou stellen van mensen die *ieder onderwijs versmadende, wat kennis in den godsdienst betreft, door hun stalvee schier overtroffen werden*. Het viel hem niet mee. Het leek hem of de dagen van Maurits en Oldenbarnevelt, *ja die der beruchte Synode van Dordrecht* waren teruggekeerd. Ook professor Hofstede de Groot probeerde door een uitvoerige briefwisseling De Cock 'tot rede' te brengen. Hij schreef: *De Cock, De Cock, hoe diep, hoe diep zijt gij gevallen!* Ook zijn eigen kerkvoogden waren De Cock niet welgezind. Aangezien het kerkgebouw al gauw te klein werd vanwege de toestromende menigte op zondag, besloot men tot vergroting. Door collecten werd spoedig het geld bijeengebracht. De kerkvoogdij, grotendeels bestaande uit rijke boeren, weigerde echter het kerkenraadsbesluit uit te voeren en besteedden het geld aan verfraaiing van het kerkgebouw.

3. Schorsing en afzetting

Omdat rechtzinnige prediking schaars was in Groningen, raakten vele ouders in gewetensnood over de doop van hun kinderen. Konden zij nog wel het jawoord geven op de aan de ouders gestelde vraag om hun kinderen *in de leer, alhier geleerd* te onderwijzen? Het duurde niet lang of De Cock ontving van ouders uit de omliggende gemeenten het verzoek om hun kinderen te dopen. Eerst weigerde De Cock en vroeg advies aan de Haagse predikant D. Molenaar. Deze gaf het advies daarvan af te zien om een kerkelijk conflict te vermijden en zijn vijanden geen aanleiding te geven De Cock in de ban te doen. Desondanks ging De Cock er uiteindelijk toch toe over kinderen uit naburige gemeenten te dopen. Hij vond dat aan de dienst des Heeren en aan zijn ambt verplicht. Het negeerde echter het feit dat de ouders hiervoor reglementair gezien toestemming hadden moeten vragen bij hun kerkenraad. Hiermee beging hij dus een overtreding waardoor men kans zag hem aan te pakken. Omdat met de invoering van het Reglement van 1816 de leertucht was vervallen, kon De Cock namelijk onmogelijk vanwege zijn prediking onder kerkelijke tucht gesteld worden.

De Cock werd vanwege het dopen van kinderen uit de gemeente van Vierhuizen op 4 november 1833 bij de classis aangeklaagd door ds. A.P.A. du Cloux. (Deze was in die tijd nog een modern predikant, later zou er een diepgaande verandering in zijn leven plaatsvinden.) Terwijl de classis een onderzoek instelde, ontstond er een conflict tussen De Cock en een tweetal moderne predikanten. Beiden hadden zich in een brochure gekeerd tegen de *separatisten* en hen voorgesteld als een *domme, onnoozele, bekrompen hoop, aangevoerd door raddraaiers, die zich een naam willen maken (...)*. De Cock antwoordde met een scherp verweerschrift: *Verdediging van de ware Gereformeerden bestreden door twee zoogenaamde Gereformeerde Leeraars*, met als ondertitel: 'De Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door H. de Cock, Gereformeerd Leeraar te Ulrum'. Van verschillende kanten kreeg De Cock bijval. Ds. Callenbach uit Nijkerk las het boekje *met veel zamenstemming des harten* en niemand minder dan Kohlbrugge verzekerde dat hij het geschrift *als verslonden* had.

De classis waarvoor hij op 19 december 1833 moest verschijnen, was hem als gevolg hiervan bepaald niet gunstig gezind. De Cocks kerkenraad werd niet op de vergadering toegelaten en zijn verzoek om met gebed te beginnen, werd afgewezen. De Cock beloofde het dopen van kinderen uit andere gemeenten na te laten, wanneer men kon aantonen dat dit onreglementair was. Het ging de vergadering echter niet zozeer om het dopen van kinderen als wel om de pas verschenen brochure van De Cock.

3. De tijd van koning Willem II

Men eiste zondermeer herroeping. Toen De Cock weigerde, werd hij voor onbepaalde tijd geschorst met behoud van traktement en wel vanwege zijn geruchtmakend boekje *dat het zaad van oproer en verdeeldheid had uitgestrooid*. Dit vonnis was niet rechtsgeldig. In de dagvaarding was de beschuldiging niet opgenomen, van het classicaal bestuur waren maar vijf van de tien leden komen opdagen en het dopen van kinderen uit andere gemeenten kon niet als onreglementair worden bestempeld. De Cock had echter te weinig kennis van de reglementen om dit te beseffen. Zo was hij juist voor de kerstdagen monddood gemaakt. Zijn trouwe kerkgangers keerden onverrichterzake terug naar huis. De volgende zondag preekte Du Cloux in Ulrum. Hij stond echter voor een lege kerk. De gemeenteleden hielden thuis bidstonden.

De Cock was inmiddels in hoger beroep gegaan bij het provinciaal kerkbestuur te Groningen. Daar werd zijn vonnis echter nog verzaamd. Op 1 april 1834 werd hij vanwege zijn geschrift geschorst voor een periode van twee jaar met verlies van traktement. Intussen had De Cock een voorwoord geschreven in een uitgave van een zekere Jacobus Klok, verwer en koopman te Delfzijl. De uitgave had als titel: *De Evangelische Gezangen getoetst en gewogen*. Klok noemde daarin de gezangenbundel een *tezamengeflanste Alkoran, waarin de waarheid, die er noodig is te weten tot zaligheid, uit blindheid of trouweloosheid is verzwegen*. De gezangen vormden volgens hem een geheel van *192 sirenische minneliederen om de Gereformeerden al zingende van hun zaligmakende leer af te helpen en eene valsche leugenleer in te voeren*. Klok zelf werd met rust gelaten, maar het provinciaal kerkbestuur had wel een nieuw wapen in handen tegen De Cock. Hij werd opnieuw gedagvaard en zonder verhoor of onderzoek werd hij op 29 mei 1834 uit zijn ambt als predikant ontzet. Als reden werd ontduiking van de reglementair ingevoerde gezangenplicht aangegeven.

Nu deed De Cock een beroep op de synode. Deze vergadering verlichtte zijn vonnis in zoverre dat hij een half jaar de tijd kreeg om *berouw en leedwezen* te doen blijken. De schorsing bleef van kracht. Er was dus geen sprake van dat de synode het onrechtmatige van De Cocks vonnis wilde toegeven. Dat gold ook voor koning Willem I, aan wie De Cock een bezoek bracht om rechtsherstel te krijgen. De koning was immers de hoogste instantie in de kerkelijke hiërarchie. De audiëntie verliep ronduit teleurstellend. *'Zijne Majesteit zocht ons kennelijk te verbijsteren en van het stuk te brengen,'* zei De Cock later. Kohlbrugge begreep wel wat er aan de hand was: *'Men heeft u geschorst om u onschadelijk te maken. Een ander lot als mij treft zal u niet treffen.'*

Nadat De Cock tijdens zijn reis naar Den Haag al een bezoek aan ds. H.P. Scholte, predikant van Doeveren en Genderen had gebracht, reisde deze predikant naar Ulrum. Ds. Scholte had een andere kerkelijke achtergrond dan De Cock. Zijn vader was ouderling in de Hersteld Lutherse Kerk te Amsterdam. Zelf was hij pas later toegetreden tot de Hervormde Kerk. Door bestudering van het Zwitsers Reveil was hij overtuigd geraakt van de noodzaak gemeenten van louter gelovigen te stichten. Het principe van een gereformeerde volkskerk was hem vreemd. Wel stemde hij overeen met De Cocks bezwaren tegen de dwaalleer in de Hervormde kerk. Scholte preekte op vrijdagavond 10 oktober 1834 in Ulrum. Daarmee maakte hij ook hij een reglementaire fout, doordat hij de consulent hiervan niet in kennis stelde. Deze ging de zondagsmorgen zelf voor in Ulrum, maar hij weigerde ds. Scholte 's middags in het anders toch ongebruikte kerkgebouw te laten preken. Op verzoek van de kerkvoogden werd de kerk door de politie ontruimd. Daarop hield Scholte in een weiland achter de pastorie een soort hagepreek voor een grote menigte.

4. Acte van Afscheiding of Wederkeering

Alle middelen tot rechtsherstel hadden gefaald en De Cock riep op maandag 13 oktober 1834 's avonds zijn kerkenraad bijeen. De broeders hadden al meerdere keren op afscheiding aangedrongen, om hun predikant weer de gelegenheid te geven om voor te gaan in eigen gemeente. Zij waren dan ook onmiddellijk bereid de door De Cock opgestelde 'Acte van Afscheiding en Wederkeering' te ondertekenen. De volgende dag werd de gemeente in vergadering bijeengeroepen. Tijdens deze plechtige bijeenkomst, waarbij De Cock knielend in gebed voorging, werd de akte voorgelezen en door bijna de gehele gemeente ondertekend.

Uit het opschrift van de akte blijkt dat de afscheiding werd gezien als een wederkeer tot de leer, de tucht en de dienst der gereformeerde vaders. De Hervormde kerk was in De Cocks ogen een valse kerk geworden en de afgescheidenen waren de rechtmatige voortzetting van de vroegere gereformeerde kerk: *Uit dit alles tezamen genomen is het nu meer als duidelijk geworden, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk niet de ware, maar de valsche Kerk is volgens Gods woord en Art. 29 van onze belijdenis, weshalve de ondergetekenden met dezen verklaren dat zij overeenkomstig het ampt aller gelovigen Art, 28 (van de Nederlandse Geloofsbelijdenis) zich afscheiden van de gene die niet van de Kerk zijn, en dus geen gemeenschap meer te willen hebben, met de Nederlandsche Hervormde Kerk, totdat deze terug keert tot de waarachtige dienst des Heeren.* Een terugkeer tot de Hervormde Kerk was dus mogelijk, maar alleen wanneer deze Kerk terug keert tot de waarachtige dienst des Heeren.

5. Vervolging

De Cock kwam niet als enige buiten de Hervormde Kerk te staan. In de loop van 1835 volgden er meer predikanten. Toch bleef hun aantal tamelijk klein, waardoor zij een groot gebied kregen te verzorgen: De Cock in Groningen en Drenthe, Scholte het gebied van Gorkum tot Amsterdam, Brummelkamp de IJsselstreek en de Veluwe, Van Velzen Friesland en Van Raalte Overijssel.

Het duurde niet lang of er brak een vervolging los tegen de afgescheidenen. Natuurlijk rijst de vraag hoe de koning tot vervolging kon overgaan in het licht van de grondwet. Artikel 191 bepaalde immers dat *aan alle godsdienstige gezindheden in het Koninkrijk bestaande* gelijke bescherming verleend werd. De koning redeneerde echter dat deze gezindheid nog niet bestond in 1815 en dus geen recht had op bescherming. Bovendien bestond er nog het Lijfstraffelijk Wetboek, een voortzetting van de Code Pénal uit de Franse tijd, van kracht gebleven na de bevrijding in 1813. Aan dat wetboek werd de bepaling ontleend dat samenkomsten van meer dan 20 personen verboden waren, op straffe van een boete. Een bepaling die uiteraard bedoeld was om allerlei staatsgevaarlijke en staatsondermijnende organisaties te kunnen aanpakken, maar die nu toegepast werd op de afgescheidenen.

Eén van de drukmiddelen bij het optreden tegen de afgescheidenen vormden de dragonders (bereden soldaten). Inkwartiering van dragonders betekende een zware last voor de gezinnen. De Algemene Synode van de Hervormde kerk had zelf op 13 juli 1835 aan de regering gevraagd om steun van de sterke arm. En de synode werd op haar wenken bediend. In Ulrum arriveerde een detachement van 150 soldaten. Bij De Cock werd er een twaalfstal ingekwartierd. De deuren werden verzegeld en van een wachtpost voorzien. Op straat werd iedere samscholing van twintig of meer personen als ordeverstoring aangemerkt en uiteengejaagd. Groen van Prinsterer schreef naar aanleiding hiervan: *Betaamt het, dat in Nederland en onder een Vorst uit een bij uitnemendheid godsdienstigen vrijheidslievend geslacht, geen twintig menschen zonder toestemming van het Gouvernement een lofzang tot God mogen aanheffen?*

3. De tijd van koning Willem II

Ook het opleggen van geldboetes was aan de orde van de dag. Dat ondervond bijvoorbeeld Reinder van Wieren, een timmerman uit het Friese Oenkerk. In zijn werkplaats belegde hij bijeenkomsten van afgescheidenen, waardoor hij keer op keer hoge geldboetes kreeg opgelegd. Toen dat niet hielp, kreeg hij te maken met langdurige inkwartiering. Uiteindelijk werden de bezittingen van de geruïneerde Van Wieren bij opbod verkocht, waaronder de babykleertjes van een kind dat binnenkort geboren zou worden! De verkoping werd met opzet op zondag georganiseerd, om te voorkomen dat Van Wierens medestanders zijn bezittingen zouden terugkopen. Armen die geen kans zagen hun boetes te betalen, konden worden gegijzeld totdat zij hun schuld hadden voldaan. De minister van justitie stond echter ook een verzoek toe om burgers te gijzelen *zelfs dan, wanneer de zoodanigen bevonden mochten worden tot betaling der boete en kosten geheel onvermogen te zijn.*

Ook De Cock werd veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf en een geldboete van 150 gulden, vanwege een zogenaamde ordeverstoring tijdens zijn laatstgehouden kerkdienst. Hij zat zijn straf uit in de gevangenis van Groningen. Wel mocht hij dagelijks bezoek ontvangen en hij preekte er zelfs voor de gevangenen. Ondertussen moest zijn echtgenote op last van het provinciaal kerkbestuur de pastorie in Ulrum ontruimen. Toen De Cock tien dagen later uit de gevangenis thuiskwam, durfde niemand hem een huis te verhuren. Uiteindelijk vestigde hij zich met zijn gezin in Smilde.

Naast inkwartiering, het opleggen van boeten en gijzeling kwam de vervolging onder meer neer op brandstichting, het opstoken van de jeugd en het aanranden van meisjes. *Terecht wordt het gewraakt, dat men wel de herinnering levendig houdt aan de gruwelen der Spaansche Inquisitie en aan het lijden der Hugenoten, maar niet aan de vervolging, waarmee het 'verdraagzame' Liberalisme in de vorige eeuw de Afgescheidenen heeft bemoeilijkt.* In Zwitserland en Engeland verbaasde men zich over de geloofsvervolging op de *klassieken bodem der gewetensvrijheid.*

Het buitengewoon strenge optreden tegen de afgescheidenen vond mede zijn oorzaak in de oorlogstoestand waarin Nederland verkeerde. Terwijl het leger aan de zuidelijke grenzen gereed stond om de Belgische opstand te beteugelen, vreesde de koning onrust in eigen land.

6. Verdediging

Toch vonden de afgescheidenen ook verdedigers. De jonge jurist A.M.C. van Hall, halfbroer van de latere minister Van Hall, bepleitte de zaak van de vervolgd. Diepe indruk maakte een geschrift van Groen van Prinsterer, waarin hij scherpe kritiek op de maatregelen tegen de Afgescheidenen leverde: *Wat hebben zij strafwaardigs gedaan? Ook ik deed mij gedurig die vraag, en telkens werd ik versterkt in de overtuiging dat hun de bevoegdheid om God naar hun geweten te dienen niet moest worden betwist.*

Deze opvatting werd bestreden door Thorbecke: *Ik verlang met ieder redelijken landgenoot, bovenal dat de Separatisten de regten der Overheid eerbiedigen, en dat deze hierin de voorwaarden vinde tot eene erkenning die, zo mij toeschijnt, alléén door de onwettige houding en ongerijmde aanspraken dier partij tot hiertoe verhinderd kon worden. Ik heb niets meer te zeggen.*

Toch vroeg de regering zich af wat er nu precies met de afgescheidenen moest gebeuren. Zij werd uit de verlegenheid gered door ds. Scholte. Deze richtte met de kerkenraad van zijn gemeente te Utrecht een verzoekschrift aan de regering, waarin hij om erkenning vroeg. Hij deed dit verzoek met het oog op een Koninklijk Besluit van 5 juli 1836, waarin werd bepaald dat de gemeenten der afgescheidenen onwettig waren, maar dat zij toch vrije uitoefening van de eredienst zouden kunnen krijgen als zij

wilden afzien van de naam gereformeerd. Bovendien moesten zij beloven zelf voor de kosten van de eredienst en het onderhoud van de armen te zorgen. Dit Koninklijk Besluit zorgde voor veel onrust en onenigheid onder de afgescheidenen. Natuurlijk kon men beweren dat een aanvraag om erkenning niet meer was *dan een kennisgeving van het ontstaan of bestaan der gemeente*. De erkenning, verleend door de overheid, zou alleen een administratieve betekenis hebben. Veel afgescheidenen weigerden echter de naam 'gereformeerd' prijs te geven. Zij voelden heel goed dat de koning voorwaarden stelde: de afgescheidenen moesten verklaren dat zij een aparte kerkelijke gemeenschap vormden, zonder aanspraken en historische rechten. De achterliggende gedachte was de volgehouden pretentie dat de Hervormde kerk de voortzetting was van de oude gereformeerde kerk ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Maar ook al vroegen gemeenten erkenning aan, dan werd deze in een aantal gevallen toch weer geweigerd. De Gereformeerde Kerken onder het kruis, ook wel Kruisgemeenten genoemd, weigerden ten enenmale afstand te doen van de naam 'gereformeerd'. In hun besef de ware voortzetting te zijn van de aloude gereformeerde kerk, hebben de Kruisgemeenten meer verbondenheid getoond met het verleden dan de Christelijke Afgescheiden Gemeenten, die wel erkenning hadden aangevraagd.

Ook ten aanzien van de leer ontstonden verschillen. Scholte vond dat de gemeente moest bestaan uit duidelijk zichtbaar wedergeborenen. Alleen hun kinderen mochten gedoopt worden. De Cock kwam hier met felheid tegenop. Al spoedig was onenigheid tussen de afgescheidenen schering en inslag.

7. Ds. L.G.C. Ledeboer (1808-1863)

De jonge Ledeboer voelde zich al op jonge leeftijd geroepen tot het predikambt. Met het oog daarop bezocht hij het Erasmiaans Gymnasium in zijn geboortestad Rotterdam, waarna hij zich in 1826 liet inschrijven aan de Leidse hogeschool. Hoewel Ledeboer uit een groot gezin kwam, konden zijn ouders de studie gemakkelijk bekostigen. Zijn vader was een welgesteld lakenkoopman en wolhandelaar. Jarenlang was hij secretaris van het Nederlands Zendingsgenootschap.

Tijdens zijn studie te Leiden brak de Belgische Opstand uit. Evenals veel Nederlanders was Ledeboer vol patriottische gevoelens en spoorde in brochures zijn landgenoten aan tot de strijd: *Gij, Nederlandsche vrouwen! houdt uit teedere bezorgdheid of weekhartigheid uwe echtgenoten niet terug. Gesp hem met tranen het harnas aan; hij gaat ter uwer en uwer kinderen bescherming; het zijn tranen voor het Vaderland gestort, terwijl hij gereed staat zijn bloed voor hetzelfde te vergieten!*

In 1834 voltooide Ledeboer zijn studie te Leiden en werd hij door het provinciaal kerkbestuur van Noord-Holland toegelaten tot de bediening des Woords. Hij bleef echter nog vier jaar bij zijn ouders, voordat hij in mei 1838 het beroep van Benthuisen aannam. Niet zeker is of hij gedurende die tijd geen beroepen ontving, of dat hij zich niet beroepbaar stelde. Op 29 juni 1838 werd hij bevestigd door een ver familielid, ds. P.H. Hugenholtz. Gedurende de volgende twee jaar maakte de jonge predikant een geestelijk proces door. Preekte hij aanvankelijk nog 'remonstrants' (volgens een van zijn hoorders), geleidelijk aan werd zijn prediking meer gereformeerd. Als gevolg hiervan raakte hij steeds meer overtuigd van het diepe verval waarin de Hervormde Kerk verkeerde. Hij kantte zich tegen de reglementen, de gezangen, de kerkelijke organisatie en wilde onverkort de Dordtse Kerkorde handhaven.

Het conflict nam openlijke vormen aan toen Ledeboer zich op zondagmorgen 8 november gedrongen voelde zijn afkeer van gezangen en reglementen duidelijk te laten blijken. De geest hiervan vond hij *ongereformeerd, de invoering wederrechtelijk en de*

3. De tijd van koning Willem II

zangplicht uit de duivel. Midden in zijn preek wierp hij het gezangenboek en de reglementenbundel, die ook hij eens had ondertekend, van de kansel. Een vrouw wilde de boekjes oprapen, maar de predikant belette dit. Na de dienst ging hij, gevolgd door zijn gemeente, naar de kort tevoren door hem gekochte burgemeesterswoning. Daar werden de gezangen en reglementen begraven in de tuin. *'Daar liggen moeder en kind bij elkaar'*, zei Ledeboer. Tot slot werd er gezongen uit Psalm 68: *De Heer zal opstaan tot de strijd.* Later schreef Ledeboer: *Ik had niet gedaan dan gezuiverd den wijngaard, dien de Heere mijner zorg hadde toevertrouwd (..) Jobs weeën waren voorafgegaan; maar nu volgde ook Jobs vrijmaking. Ik lag als een gespeend kind in den schoot zijner moeder.*

Op de preekstoel lagen gewoonlijk alleen de Statenbijbel en het psalmboek waarbij de formulieren waren ingebonden. Het is moeilijk na te gaan of Ledeboer doelbewust de gezangenbundel van 1806 en de reglementenbundel van 1816 meegenomen heeft naar de kansel, teneinde het afkeurende gebaar te maken. Of zijn de boekjes meegenomen om eruit te citeren, maar heeft de predikant zich opgewonden en ze impulsief van de kansel geworpen?

Het gebaar veroorzaakte heel wat deining. Nog diezelfde week werd Ledeboer geschorst. Vanaf die tijd preekte hij niet meer in het kerkgebouw, maar in het pas gekochte burgemeestershuis. De eerste keer was daarbij een schare van 300 personen tegenwoordig. Ledeboer ging dus door met preken, ondanks een hem opgelegd verbod. Het Provinciaal kerkbestuur meende daarom op 26 januari 1841 gerechtigd te zijn hem uit de kerkelijke bediening te onttrekken. Nu schreef hij de bekende passage, die nog vaak geciteerd zou worden: *Wij maken geen aanspraak op enige voorrechten van het Hervormd genootschap, want die hebben zij even zoo min als dieven. Het is het onze en God zal het ons weergeven op Zijnen tijd en de vijanden verdrijven.*

Bij Ledeboer leefde de gedachte dat niet hij en zijn gemeente zich hadden afgescheiden, maar juist degenen die niet bij de belijdenis bleven. Consequent werd door hem de historische lijn gevolgd, ook tegenover de afgescheidenen.

Natuurlijk zochten de afgescheidenen contact met ds. Ledeboer. Reeds aan het einde van 1840 bracht ds. De Cock een bezoek aan de pas geschorste predikant, in wie hij een lotgenoot en medestander zag. Voor diens bezoek plaats vond, had Ledeboer al op 14 november een synode van de afgescheiden gemeenten bezocht in Amsterdam. Dat was in de week dat de schorsing was uitgesproken. De Benthuisense predikant heeft altijd volgehouden dat hij niet wist dat er een synode gehouden werd, maar dat hij naar de vergadering geleid werd door innerlijke ingeving. Hij kreeg er meteen zitting als stemhebbend lid. Dat was een procedure die in strijd is met het gereformeerd kerkrecht. Tot een samenwerking kwam het desondanks niet. De vrijheidsaanvraag van de afgescheidenen vormde een onoverkomelijke hindernis voor Ledeboer. Hij bleef trouw aan zijn standpunt. Waarschijnlijk werd hij ook afgeschrikt door de onenigheid tussen de afgescheiden gemeenten. Een hevig twistgesprek tussen de voormalige vrienden De Cock en Scholte bracht hij eens tot een einde door het korte gebed: *'Almachtige God. Bekeer ons! Amen!'* In de praktijk bleef ds. Ledeboer op zichzelf staan. Ook waren er nauwelijks contacten met de Kruisgemeenten. Ledeboers 'ordering' van oefenaars tot predikanten, vormde voor de Kruisgemeenten een knelpunt. Ledeboer op zijn beurt had bezwaren tegen de psalmberijming van 1773 die in de Kruisgemeenten werd gebruikt. Hij hechtte meer waarde aan de 'oude berijming' van Datheen.

Al met al raakte Ledeboer steeds meer in het isolement. Dat werd nog versterkt door de vervolging, waaraan hij werd blootgesteld. Als officieel afgezet predikant bleef hij zijn ambtelijke bediening uitoefenen en in het gehele land prediken. Na enkele malen

te zijn veroordeeld, werd hij tenslotte gevangengenomen. Ledeboer weigerde namelijk de hem opgelegde boetes te betalen, omdat hij zich onschuldig achtte. Anderhalf jaar, van oktober 1843 tot maart 1845, zat hij opgesloten in het Gravensteen te Leiden. Dit ondanks het feit dat onder koning Willem II de vervolgingen officieel waren opgehouden!

Noodgedwongen ging ds. Ledeboer ertoe over eigen gemeenten te stichten. Veel jonge kinderen bleven namelijk ongedoopt, zodat Ledeboer, tegen zijn zin, moest overgaan tot het institueren van gemeenten. Wel verwachtte hij dat zij de kerkelijke goederen, zoals kerkgebouwen en pastorieën, weer terug zouden krijgen. Dat maakte hem afkerig van het bouwen van kerken. In Benthuizen kwam de gemeente jarenlang bijeen in een schuur! Deze opvatting had alles te maken met Ledeboers kerkbegrip. De verlating van de Hervormde Kerk was in zijn ogen een tijdelijke zaak, namelijk tot het God zou behagen haar te herstellen. *Het is onze en God zal het ons wedergeven op Zijn tijd en de vijanden verdrijven.* De afgescheidenen daarentegen zagen afscheiding als een plicht, omdat zij het Hervormd 'genootschap' als een valse kerk zagen.

8. Emigratie

Al waren de vervolgingen opgehouden, toch betekende dat niet dat voor de afgescheidenen alle zorgen voorbij waren. De gemeenten werden nog steeds blootgesteld aan verachting en spot. Er waren geen christelijke scholen. De economie stagneerde. In 1845 brak de aardappelziekte uit. *Nederland gaat de bangste toekomst tegemoet. Daarin zullen ontkom enen overblijven, die uitgevoerd zullen worden, zonen en dochteren, spreekt de Heere! (...) Gedachtig aan deze woorden worden wij rijp, Nederland en Oranje te verlaten.* Dat schreef Ds. Van Raalte, alvorens in 1846 met enkele duizenden aanhangers naar Amerika te emigreren. Hoofdmotief was vrijheid van godsdienst. Oorspronkelijk hadden de landverhuizers Java in gedachten, maar de regering verhinderde dat. Daarom werd het Amerika, waar ze in Michigan de stad Holland stichtten. In 1847 trok ook ds. Scholte naar Amerika. Hij stichtte met een duizendtal aanhangers een kolonie met de stad Pella als middelpunt. Van Raalte schreef vanuit Amerika: *Ik ben verheugd, dat mijn geslacht verplaatst is naar deze jeugdige wereld, zoodat ik mij in het minst niet door een blokhuis en andere moeiten afgeschrikt gevoel.*

ZENDING

1. De eeuw van de zending.

In geen enkel tijdperk heeft de verspreiding van het christendom over de hele wereld zo'n grote vlucht genomen als in de negentiende eeuw. Dat hing samen met de koloniale expansie van de westerse mogendheden. Christenen in Europa en Amerika namen hun kansen waar om overal waar in Azië en Afrika het westerse gezag werd gevestigd, het Evangelie te gaan verkondigen. In de meeste gevallen lieten de kerken zelf zich nog weinig gelegen liggen aan hun zendingstaak. Maar in een aantal westerse landen werden zendingsgenootschappen opgericht. De Herrnhutters gaven het voorbeeld. De zendingsgenootschappen stonden kritisch tegenover de rationalistische theologie die in de kerken de toon aangaf. Juist die theologie weerhield veel kerken ervan de zending kerkelijk te organiseren. Het werk van de genootschappen wordt vaak aangeduid met de term 'geloofszending.' Zendingen trokken de wereld in met een sterke overtuiging en een grote liefde voor heidenen en volbrachten hun

3. De tijd van koning Willem II

zware en gevaarlijke taak met geloofsmoed en volharding. Velen verwachtten een spoedig wereldeinde en hechtten daarom weinig aan een hechte organisatie. Op de zendingsposten werd gepredikt en er werden gemeenten gesticht en kerken gebouwd. Pas later werden ook scholen geopend en boden zendingsartsen in hospita-len hulp aan lijdende medemensen.

2. Johannes van der Kemp (1747-1811)

In Indonesië, toen nog Nederlands Oost-Indië, kreeg het zendingswerk aan het begin van de negentiende eeuw een sterke impuls. In 1797 werd in Rotterdam het Nederlands Zendingsgenootschap opgericht. Johannes van der Kemp, een Nederlands geneesheer, meldde zich na een ommekeer in zijn leven aan bij het Londens Zendingsgenootschap om als zendeling te worden uitgezonden. Als arbeidsveld kreeg hij de Kaapkolonie toegewezen. Maar voor hij naar Afrika vertrok, kwam hij naar Rotterdam, voorzien van een schrijven van het Londens Zendingsgenootschap. Hij probeerde ook daar de zending op te wekken. Dat lukte. Het was echter niet de Nederlandse Hervormde Kerk die zending ging bedrijven. De zending in Nederland zou nog jarenlang uitgaan van een speciaal voor dat doel opgerichte vereniging, het Nederlandse Zendingsgenootschap.

Toen Van der Kemp in 1799 in Zuidelijk Afrika arriveerde, was de Kaapkolonie nog in handen van de Hollanders, alhoewel er ook Engelsen en Fransen waren neergestreeken. Dieper het binnenland in woonden de Hottentotten en Kafferstammen. Vooral de laatsten verkeerden voortdurend op voet van oorlog met de blanke kolonisten. Die hadden op hun beurt duizenden zwarten tot een feitelijke staat van slavernij gebracht. Van der Kemp trok zich het harde lot van met name de Hottentotten erg aan. Ook deed hij in 1799 een poging de roofzuchtige Kafferking Gaika, die de noordelijke grens van de Kaapkolonie bedreigde, voor het Evangelie te winnen. Alhoewel hij ruim een jaar onder Kaffers woonde, maakte het voortdurende wantrouwen van de koning hem het werken erg moeilijk. Eind 1800 keerde hij terug naar de Kaapkolonie, waar hij tot zijn dood in 1811 onder Kaffers en Hottentotten bleef werken.

3. Zending in Nederlands-Indië

De eerste zendeling die het Nederlandse Zendingsgenootschap uitzond, ging eveneens naar Zuidelijk Afrika. Toen de Kaap in 1814 voorgoed onder Engels bestuur kwam, werd de zending daar aan het Londens Zendingsgenootschap overgelaten. De Nederlandse zendelingen gingen voortaan naar Java en Celebes en vanaf 1840 ook naar andere delen van de Archipel.

Toen rond het midden van de negentiende eeuw het modernisme ook vat kreeg op het Nederlandse Zendingsgenootschap, werd in 1858 als tegenhanger de Nederlandse Zendingvereniging opgericht. In 1861 ontstond de Nederlandse Gereformeerde Zendingvereniging. In 1892 werd de laatste opgenomen in het zendingswerk van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Bij genoemde genootschappen voegden zich nog het Rijnse Zendingsgenootschap, de Christelijke Gereformeerde Kerk en het Nederlands Bijbelgenootschap. De laatste stuurde taalkundigen naar Indië om de talen van de daar wonende volken en stammen te bestuderen en de Bijbel in die talen over te zetten. Het genootschap zorgde ook voor de verspreiding van de Bijbels.

4. Ludwig Ingwer Nommensen (1834-1918)

In 1842 probeerden twee Amerikaanse zendelingen het land van de Bataks op Noord-Sumatra binnen te dringen. Ze werden vermoord. In 1847 werd opnieuw een

(mislukte) poging gedaan. Pas in 1863 trok Ludwig Ingwer Nommensen erheen. Hij was een Duitser, afkomstig van de Noord-Friese eilanden. Hij was boerenknecht, maar met grote ijver wist hij zich door zelfstudie zodanig te ontwikkelen, dat hij tot de opleiding van zendelingen in Barmen werd toegelaten. Na zijn opleiding zond het Rijnse Zendingsgenootschap hem uit naar Noord-Sumatra. In 1863 vestigde hij zich aan de kust om van daar uit het binnenland binnen te dringen.

De Bataks stonden uiterst vijandig tegenover de blanke zending. Maar Nommensen verdroeg met eindeloos geduld en grote vriendelijkheid alle plagerijen, beledigingen en dreigementen. Hij won het vertrouwen van de Bataks, zodat zij begonnen te luisteren naar de boodschap die hij hen bracht. In 1865 werden de eerste Bataks gedoopt. Later kreeg Nommensen hulp van andere zendelingen. Het aantal zendingsposten werd uitgebreid en er werden kerken, hospitalen en scholen gebouwd. Toen de 'apostel der Bataks' in 1918 stierf, beleed een groot deel van de Bataks het christendom.

5. Ingrijpen van de overheid

Moeizaam was ook het werk onder de Toradja's op Celebes (het huidige Kalimantan). Albert C. Kruyt en de taalkundige dr. Adriani werkten er lange jaren schijnbaar tevergeefs. Omstreeks 1900 begon het Nederlandse gezag krachtiger op te treden tegen de heidense praktijken van de Toradja's. Koppensnellen en mensenoffers werden verboden en aan de slavenhandel werd een eind gemaakt. Toen oude gewoonten hen ontvielen, weren de Toradja's ontvankelijker voor nieuwe vastigheden. In 1909 werd de eersten gedoopt.

Antwoorden Verwerking

Basis

- Koning Willem II.
 - Thorbecke.
- Als de koning iets verkeerd doet, krijgt de regering / de minister-president de schuld. Hij wordt dan door de Tweede Kamer 'op het matje' geroepen.
- Eduard Douwes Dekker.
 - Multatuli.
 - Ik heb veel geleden.
 - Het boek *Max Havelaar* is een aanklacht tegen oneerlijke behandeling van mensen die te weinig geld krijgen voor hun producten.
- De schuit wordt voortgetrokken door een paard.
 - Door stoomboten – en later door de uitvinding van de fiets en de auto.
 - Eigen antwoord.
- Koning Willem I.
 - Ds. Hendrik de Cock.
 - Ulrum, Groningen.
 - Twintig personen.

Extra

- Gotiek.
 - Orgelspel in te vinden op: <https://www.youtube.com/watch?v=n267nMEsV9M>

3. De tijd van koning Willem II

2.
 - a. Iemand die veel weet van geschiedenis.
 - b. Iemand die in de politiek zit, bijv. lid is van Tweede Kamer.
 - c. Eigen antwoord.
 - d. Hij draagt geen pruik.
 - e. Eigen antwoord.
 - f. De vrijheidsboom van de Franse Revolutie.
 - g. Oneens. Thorbecke geloofde in vrijheid, gelijkheid en broederschap. Groen van Prinsterer vond dit niet bijbels. Daarom zei hij: tegen de revolutie het Evangelie.

3.
 - a. Eerlijke handel.
 - b. Als de boeren uit andere landen een eerlijke prijs voor hun producten krijgen.
 - c. Het boek *Max Havelaar* is een aanklacht tegen oneerlijke behandeling van mensen die te weinig geld krijgen voor hun producten.
 - d. Eigen antwoord.

4.
 - a. ds. L.G.C. Ledeboer.
 - b. Benthuizen.
 - c. Eigen antwoord.
 - d. Eigen antwoord.
 - f. De antwoorden zijn kort en bij elk antwoord staat een tekst uit de Bijbel.
 - g. Aan de gelijkenis van de goede herder.

5.
 - a. Annemarie Brouwer – Karels.
 - b. Jan Kees Karels.
 - c. Een componist.
 - d. Bijvoorbeeld: 'Zoekt eerst het koninkrijk Gods...'
 - e. Eigen antwoord. Gebruik de inhoudsopgave van *Elk zing' Zijn lof*.

6.
 - a. Iemand die preekt, zonder daarvoor te hebben gestudeerd.
 - b. Een oefenaar mag geen sacramenten bedienen, een predikant wel.
 - c. Eenvoudige oefeningen.
 - d. Bijvoorbeeld: Justus Vermeer.
 - e. Bijvoorbeeld: Willem van Leeuwen.

**Creatieve
Verwerking**